Tochtgenoten in vrijzinnigheid beschrijft de situatie van de Unitarische Kerk in Transsylvanië. Na een overzicht van het ontstaan en de geschiedenis van deze kerk en van het unitarisme elders in Europa en in de Verenigde Staten volgt een boeiend beeld van de huidige situatie.
Unitariërs verwerpen het leerstuk van de drie-eenheid: God is Een. De Unitarische Kerk van Transsylvanië deelt deze visie en wijkt daarmee af van de hoofdstroom van het christendom. Wel wil zij uitdrukkelijk christelijke kerk blijven, dit in tegenstelling tot sommige unitarische groepen in de Verenigde Staten.
In de weergave van 13 interviews met predikanten wordt gaandeweg duidelijk welke theologische uitgangspunten en welke spiritualiteit kenmerkend zijn voor de Unitarische Kerk in Transsylvanië. Het is een dappere kerk, die geleden heeft onder onderdrukking, maar die vast heeft gehouden aan een combinatie van eigenzinnige theologische reflectie en doorleefd geloof. Zij staat in de christelijke traditie maar met ruimte voor diversiteit.
Tussen de Unitarische Kerk van Transsylvanië en de Remonstrantse Broederschap bestaat een verwantschap qua theologisch denken en kerkstructuur. *Tochtgenoten in vrijzinnigheid* sluit af met aanbevelingen aan beide kerken voor meer contact en samenwerking.

Over de auteur

Ds. C.M. Geels is predikant in de Remonstrantse Gemeente Utrecht. Deze gemeente heeft een partnership met een gemeente van de Unitarische Kerk in Transsylvanië. Ds. Geels is gaandeweg steeds meer geïnteresseerd geraakt in de geschiedenis en de situatie van deze kerk. In haar studieverlof heeft zij zich daarin kunnen verdiepen. *Tochtgenoten in vrijzinnigheid* is het verslag van dit studieverlof.

Remonstrantse Broederschap

C.M. Geels

Tochtgenoten in vrijzinnigheid

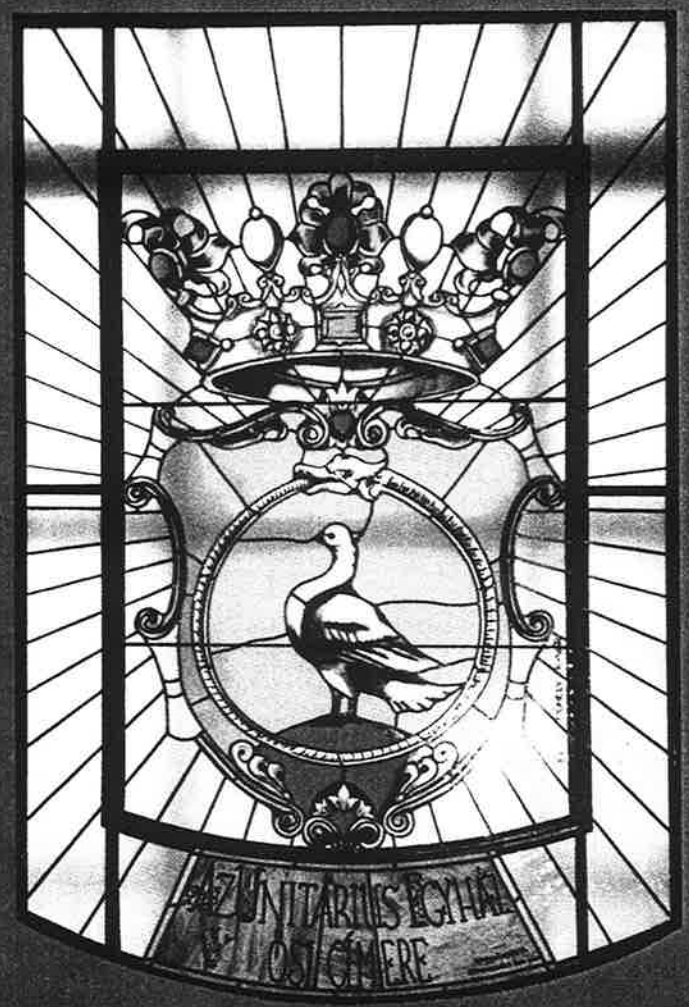

De Unitarische Kerk in Transsylvanië

Tochtgenoten in vrijzinnigheid

Korte studie inzake theologische ontwikkelingen bij de Unitarische Kerk van Transsylvanië

C.M. Geels

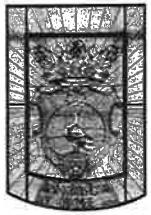

Illustratie omslag: het oude schild van de Unitarische Kerk in Transsylvanië.
Het schild verwijst naar Matth. 10: 16 "Weest dan voorzichtig als slangen en argeloos als duiven".

Uitgave: Remonstrantse Broederschap, april 2003
Druk: de Pelmolen, Utrecht
Prijs: € 6,50

Uitgangspunt van de unitariers

EGY AZ ISTEN

(GOD IS EEN)

Uit een van de interviews

"Ook in de toekomst willen we liberale christenen blijven. Onze diensten blijven gebaseerd op de bijbel.
Er zijn christelijke waarden waar we voor staan zoals vrijheid en verdraagzaamheid.
Onze godsdienst zou invloed moeten hebben op de samenleving, die overigens zeer snel verandert."

Woord vooraf

Dankzij een kinderproject van de Remonstrantse Gemeente Utrecht (RGU) kwam ik een aantal jaren geleden in aanraking met de Unitarische Kerk van Transsylvanië, een Hongaarse minderheidskerk in Roemenië.De jeugdpredikant van Sf. Gheorghe, een grote unitarische gemeente, nam deel aan een jeugdconferentie van de IARF (International Association for Religious Freedom) op de Hoorneboeg. Daardoor kon hij het geld, ingezameld voor hun zondagsschool, zelf ophalen.
We hadden in Utrecht een indringend gesprek over de unitariërs van Transsylvanië. Nadien bleef de vrijzinnigheid buiten onze landsgrenzen mij bezighouden. Ik las over het unitarisme en kreeg een beeld van de situatie in Roemenië, in Amerika, maar ook hier in eigen land. Ik hoorde van gemeentecontacten met de unitariërs en vroeg mij af of dat iets zou zijn voor de RGU.
Onverwacht kreeg de RGU de unitarische predikant van Sf.Gheorghe op bezoek, István Kovács. In de herfst van 2000 hadden wij een inspirerende gemeenteavond in de Geertekerk met István Kovács. Het verlangen naar een partnership tussen beide gemeenten werd uitgesproken. Door de persoonlijke gesprekken met István raakte ik steeds meer geïnteresseerd in de traditie van de unitariërs van Transsylvanië.
In de zomer van 2001 reisde een groep 'verspieders' van de RGU naar Sf.Gheorghe met een mandaat van de kerkenraad om de mogelijkheden van een partnership te onderzoeken. Het werd voor de kleine delegatie uit Utrecht een onvergetelijke week.
Wij kwamen zaterdagavond aan. De eerste kennismaking met de gemeente was de kerkdienst. Het werd voor mij een emotioneel gebeuren. De sobere liturgie was authentiek, de liederen raakten mij diep door hun krachtige melodieën, al werd er nog op hele noten gezongen(!). De tweede zondag, die nog net in ons bezoek viel, nam ik de overdenking voor mijn rekening. István tolkte uit het Engels in het Hongaars. Door dit bezoek werd mijn fascinatie voor de vrijzinnigheid in Transsylvanië alleen maar groter.

Terug van deze reis maakte ik een begin met de voorbereidingen voor mijn studieverlof in 2002.
De verspieders deden verslag aan de kerkenraad van de RGU. Op de ledenvergadering in mei 2002 werd het besluit genomen om voor vijf jaar een partnership aan te gaan met de unitarische gemeente van Sf. Gheorghe.
Ik verzamelde de literatuur die ik dacht nodig te hebben voor mijn onderzoek naar de theologie van de Unitarische Kerk van Transsylvanië. In een later stadium voegde ik een tweede deel toe. Naast een literatuuronderzoek deed ik ter plaatse een bescheiden veldonderzoek door middel van interviews. Dertien predikanten heb ik vragen gesteld over hun theologie, hun persoonlijk geloof en het werk in de gemeente.
Nu ik aan het einde van mijn studieverlof terugkijk kan ik constateren dat ik met dit verslag een uitermate boeiende periode afsluit. Graag wil ik allen bedanken die mijn studieverlof in deze vorm mogelijk hebben gemaakt: de Vera Gottschalk-Frank Stichting, die mijn studiereis subsidieerde, Dávid Gyerö, die mij introduceerde bij de theologische faculteit van de Universiteit van Cluj/Kolozsvár. Ook maakte hij de nodige afspraken voor de interviews. Dan waren er István Kovács die veel achtergrondinformatie gaf, Hannie van den Burg die de reis met mij meemaakte en mij assisteerde, de

hoogleraren Cossee en Van Leeuwen die mij op weg hielpen met waardevolle adviezen en tenslotte Hansje Bootsma, die de tekst met mij corrigeerde.

Ik hoop dat dit onderzoek van dienst kan zijn voor de Remonstrantse Broederschap, wanneer wij ons bezinnen op de toekomst en de koers die wij dienen te varen: trouw aan ons beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid, trouw ook aan de christelijke traditie waar wij op eigen wijze vorm en gestalte aan willen blijven geven.

Inleiding

Tijdens de voorbereiding van mijn studieverlof merkte ik dat er in Nederland opvattingen bestaan over het unitarisme, die geen recht doen aan de werkelijkheid.
"Het unitarisme is ons te vlak", schrijft Th.M.van Leeuwen in een artikel over vrijzinnige theologie in adRem, okt. 2000. Mijn eerste ervaringen tijdens een kerkdienst in Sf.Gheorghe wezen op het tegendeel. Ik maakte kennis met een authentiek, vrijzinnig geloof, oprecht en diep in zijn beleving.
In adRem van sept. 2001 wordt de brochure *European Perspectives on Communion* besproken, een uitgave van het Europese Netwerk van Vrijzinnige Protestanten. In deze recensie wordt de beperking benadrukt bij de viering van het Avondmaal in Transsylvanië: "People who are insane, intoxicated or who are still minors are not allowed to receive Communion because they can not distinguish it from an everyday meal."(1) In de gesprekken over het thema van mijn studieverlof bleek dat deze zinsnede bijdroeg aan een negatieve beeldvorming over de unitariërs in Transsylvanië.
Gezien de taalproblemen die het Hongaars en het Nederlands over en weer opleveren, was er waarschijnlijk weinig kennis van zaken wat betreft elkaars vrijzinnige theologische traditie, al laat de geschiedenis wel een beeld zien van wederzijdse interesse en respect. De contacten tussen de remonstranten en de unitariërs in Polen en Transsylvanië dateren uit de eerste helft van de 17e eeuw. Vooral studenten uit Transsylvanië kozen graag de Lage Landen uit voor een tijdelijk studieverblijf aan een van de universiteiten. E.Cossee schrijft een informatief hoofdstuk over 'Unitarische peregrinatie' (= verblijf in het buitenland) in zijn boek: *Aspecten van het Unitarisme*.(2)

Voor mijn onderzoek formuleerde ik twee hypothesen:

1. Grote financiële afhankelijkheid van de unitariërs van de VS maakt dat de eigenlijk christelijke theologie van de Unitarische Kerk van Transsylvanië beïnvloed door de geloofsconcepten van de Unitariërs en Universalisten (UU) in de VS. Tegelijk zijn de unitariërs in de VS onder de indruk van de sterke traditie van hun geestverwanten in Transsylvanië. Deze confrontatie roept vragen op naar hun eigen roots.
2. Gezien de vergelijkbare wortels in de Reformatie is er verwantschap tussen de theologie van de remonstranten en die van de unitariërs in Transsylvanië. De nadruk op vrijheid en verdraagzaamheid inspireert de sociale en maatschappelijke verantwoordelijkheid vanuit een persoonlijk geloof, geworteld in de christelijke traditie. In de nabije toekomst kunnen beide geloofstradities veel voor elkaar betekenen.

Mijn studieverlof bleek helaas te kort om beide hypothesen grondig te verifiëren met diepgaand literatuuronderzoek. Beperkingen moest ik voortdurend aanbrengen. Daarbij zou mijn onderzoek ook zo concreet mogelijk moeten blijven, dienstbaar aan het gesprek tussen beide kerken. Focus werd de praktische theologie. De interviews waren hierbij een uitkomst omdat zij rechtstreeks toegang gaven tot de opvattingen en de spiritualiteit van de predikanten. Bovendien leverden zij een schat aan informatie op over de theologie zelf en kwam het gemeenteleven in zijn grote diversiteit

helder aan het licht.
Overzie ik de resultaten van mijn onderzoek dan kan ik constateren dat mijn eerste hypothese is bevestigd. Wat betreft de tweede hypothese is meer onderzoek nodig. Wel zijn de eerste resultaten bemoedigend en uitdagend genoeg om verdere dialoog niet uit de weg te gaan.

In dit verslag ga ik na een korte verkenning van het unitarisme in het algemeen in op de geschiedenis van de Unitarische Kerk van Transsylvanië. Ontwikkelingen van het unitarisme elders in Europa en in de VS behandel ik in het volgende hoofdstuk.
Na een impressie van het dagelijks leven, volgt de thematische verwerking van de vragen van de interviews. Uit het literatuuronderzoek en de interviews trek ik een aantal conclusies, met aanbevelingen aan beide kerken. Het verslag wordt afgesloten met een persoonlijk woord.
Tenslotte volgen een lijst van gebruikte en aanbevolen literatuur en de lijst met vragen voor de interviews (in het Engels).

Noten:

1. D. Steers, *European Perspectives on Communion*, Ulster 2001, p.41
2. E. H. Cossee, *Aspecten van het Unitarisme*, Assen 1998, p.28 v.v.

Het unitarisme, een verkenning

Het unitarisme legt de nadruk op de Eenheid van God, in het Latijn: Unitas, en verwerpt het dogma van de drie-eenheid, triniteit. Sinds de vierde eeuw is dit dogma van fundamentele betekenis voor de christelijke kerk. God is drievoudig aanwezig in Vader, Zoon en Geest. Afwijkingen werden als ketters gezien.
Steeds heeft het unitarisme erop gewezen dat de bijbel geen directe aanknopingspunten voor dit dogma geeft. Unitarische tendensen waren er al in de vroege kerk maar pas sinds de Renaissance en de Reformatie komt het unitarisme als beweging op gang.(1) Het leerstuk van de triniteit bleef in de Reformatie bij Luther, Calvijn en Zwingli onverkort gehandhaafd. Daarom vinden we de unitariërs helemaal aan de linkerflank van de Reformatie. Een bont gezelschap van radicale hervormers vond de Reformatie nog niet ver genoeg gaan.
Een van die markante figuren, voorloper van het unitarisme, was Hans Denck (ca.1495-1527). Hij was overtuigd van de directe aanwezigheid van de Geest van God als een spirituele werkelijkheid en wees het dogma van de triniteit af. Hij was gegrepen door de Duitse mystiek, maar ook door het humanisme van Erasmus. Geloof en kennis zijn bij Denck steeds een innerlijke verlichting van Godswege.(2) Deze wonderlijke combinatie van helder denken met ontvankelijkheid voor de werkelijke aanwezigheid van de Geest blijft kenmerkend voor het unitarisme, ook al heeft deze stroming zich in verschillende richtingen ontwikkeld. Ook bij een aantal unitarische predikanten die ik in Transsylvanië ontmoette, werd ik getroffen door deze authentieke wijze van geloven en belijden. Een sterk innerlijk leven gaat samen met een groot accent op de praxis van het geloof.

Voor een goed verstaan moeten we de voorgeschiedenis van de Unitarische Kerk van Transsylvanië nog wat nader bezien.
Faustus Socinus, Italiaans jurist en theoloog, (1539-1604) heeft de versnipperde beweging van het antitrinitarisme onder de hervormers van de radicale Reformatie gebundeld tot een duidelijk verband. Hij werd om zijn radicale overtuiging verdreven uit Noord-Italië en stichtte in het verdraagzame Polen de eerste unitarische kerk. In Transsylvanië was in dezelfde tijd onder Ferenc Dávid ook een unitarische kerk ontstaan. De bekwame theoloog en organisator Socinus vertrok in 1578 naar Transsylvanië en een jaar later naar Polen om beide kerken tot steun te zijn in hun moeilijke beginfase. Het unitarisme heeft dus zijn bakermat in Polen en in Transsylvanië en wordt, zeker wat betreft die beginperiode, ook aangeduid met socinianisme.
Voor de duidelijkheid moeten we vermelden dat er in deze periode nog geen sprake was van remonstranten. De Dordtse Synode, directe aanleiding tot het ontstaan van de Remonstrantse Broederschap, vond plaats in 1618/'19, tijdens het Twaalfjarig Bestand van de Tachtigjarige Oorlog. Voor heel Europa was dat een enerverende tijd. Het was onrustig op veel plaatsen. Niet alleen in West-Europa, ook in Oost-Europa worstelden vrijdenkers zich los van het juk van Rome en de Reformatie.

We gaan nog even terug naar het socinianisme, voordat we verder het spoor van het unitarisme in Oost-Europa proberen na te gaan. Het socinianisme verwierp het dogma van de triniteit, ontkende de goddelijke natuur van Jezus en het verzoenend

lijden en sterven van Jezus. Voor het dagelijks leven lag de nadruk op de praktijk van de vroomheid. In Polen kreeg, na aanvankelijke bloei, het socinianisme weinig kans. Door de Contra-Reformatie werd de academie van Rakow, centrum van humanistische bijbelexegese, verwoest. En in 1658 werden de laatste socinianen door de Jezuïeten verdreven.
Een groot deel van de gevluchte socinianen vond zijn toevlucht in Transsylvanië. Hier heerste godsdienstvrijheid sinds het edict van Torda (1568) voor rooms-katholieken, calvinisten, lutheranen en unitariërs. Joden en moslims waren uitgesloten van deze godsdienstvrijheid.
De gevluchte socinianen uit Polen kwamen hier samen met de eerder uit Italië gevluchte socinianen. Zij sloten zich aan bij de Unitarische Kerk van Ferenc Dávid.

Al eerder, in 1598, kwamen Poolse sociniaanse zendelingen naar Amsterdam Met de geestelijke vader van de remonstranten, Arminius (1560-1609), kwam het niet echt tot een open contact. Ook een later aanbod van de socinianen om remonstrantse ballingen te helpen uitwijken naar Polen werd van de hand gewezen. Toch waren er duidelijke overeenkomsten tussen remonstranten en socinianen: beide verwierpen de predestinatie en kwamen op voor de vrije wil. Beide wilden de leerstellingen van het christendom beperken tot enkele noodzakelijke dingen, de 'necessaria'. Pas in de 18e eeuw zouden remonstranten en unitariërs nader tot elkaar komen.
De catechismus van Rakow uit 1605 hield veel invloed onder de unitariërs. Deze was antitrinitarisch, de twee-naturenleer van Christus werd afgewezen evenals de verzoeningsleer. De nadruk lag op het doen van de wil van God. De Heilige Geest geeft de mensen hiertoe de kracht. Doel van het aardse leven is het eeuwige leven. De catechismus laat een positief mensbeeld zien, is humanistisch van inslag en heeft een oecumenische strekking met een grote nadruk op vrijheid en verdraagzaamheid.

Noten:

1. E.H.Cossee, *Aspecten van het Unitarisme*, Assen 1998, p.11.
2. Idem, pp.14-16.

De Unitarische Kerk van Transsylvanië, geschiedenis in vogelvlucht

Transsylvanië is de aanduiding voor de hoogvlakte midden in Roemenië, omsloten door de Karpaten. Het woord betekent: het land achter de bossen, 'beyond the forest'. Dit land heeft een oude, rijke geschiedenis. Een plaats waar de christelijke godsdienst zich in vele facetten heeft gemanifesteerd. Een plek van vrede en onrust, van donker en licht.
De hoogvlakte maakt deel uit van Roemenië vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog. Daarvoor was Transsylvanië Hongaars grondgebied. Het behoorde lange tijd toe aan de Oostenrijks-Hongaarse dubbelmonarchie. Transsylvanië was een land van minderheden. De Hongaren leefden samen met de Walachijen (Roemenen) en de Saksen (immigranten uit Duitsland). Zodoende had elke stad drie namen. De hoofdstad heet Cluj, Kolozsvár, of Klausenburg, respectievelijk in het Roemeens, Hongaars en Duits.
Zeven burchten verdedigden vanouds Transsylvanië tegen de Turken, vandaar ook de naam Siebenburgen of Zevenburgen. De vele weerkerken, Saksische kerken met een dikke muur eromheen, zijn stille getuigen van een zware strijd tegen de Turken en de invloed van de islam.
Unitarische kerken vinden we uitsluitend onder de Hongaars sprekende inwoners van Transsylvanië. Ook vinden we daar rooms-katholieken, lutheranen en calvinisten. Ook al behoorde Transsylvanië lange tijd tot het Hongaarse rijk, toch bleef het hart van het unitarisme in Transsylvanië, ook nadat deze streek bij Roemenië kwam na de Eerste Wereldoorlog.
In het tegenwoordige Hongarije kwam het unitarisme pas sinds 1868 tot bloei. Met steun uit Engeland en Amerika werd toen in Boedapest een unitarische kerk gesticht, met gemeenten door heel het land. De voorgangers zijn vaak aan unitarische seminaries in Engeland en Amerika opgeleid.
In Hongarije is de unitarische kerk veel kleiner dan in Roemenië. Minder dan 20.000 leden tegen 70.000 in Transsylvanië.
De Amerikaanse unitariërs vestigden in Cluj/Kolozsvár een leerstoel. Zij hebben daarmee invloed op de theologische opleiding van de unitarische predikanten. Buiten Hongarije en Transsylvanië zijn er nog enkele kleine unitarische gemeenten in Tsjechië, met name in Praag, en in Engeland.
De grootste aanhang van het unitarisme in Europa vinden we dus in Transsylvanië. Een krachtige, bloeiende kerk met een zeer bewogen geschiedenis. Een minderheid: Hongaars en vrijzinnig.

Francis Dávid (in het Hongaars Ferenc Dávid), introduceerde in de 16e eeuw het unitarisme in Transsylvanië. We moeten goed bedenken dat juist in die periode Transsylvanië voor korte tijd een zelfstandig vorstendom was. Koning Johan Sigismund had de leiding over dit kleine dappere rijk.
Ferenc Dávid werd ongeveer in 1510 geboren in Kolozsvár. Zijn vader was Saks en zijn moeder Hongaarse. Ferenc werd rooms-katholiek opgevoed. Hij begon als katholiek priester. Hij studeerde in Wittenberg en werd luthers, daarna calvinist. Vanaf 1565

begon hij te preken tegen het dogma van de triniteit omdat hij hier geen grond voor kon vinden in de Bijbel.
Terug in Transsylvanië werd Ferenc Dávid leraar, later bisschop en adviseur van koning Sigismund. Zijn theologische opvattingen kwamen steeds sterker onder invloed van het socinianisme. Hij wist de koning te overtuigen van zijn ideeën over de triniteit en de functie van Jezus voor de mensen. Dávid wilde terug naar het eerste christendom dat nog zo bijbels was geïnspireerd.
In 1568 kondigde koning Sigismund het Edict van Torda af. Dit betekende vrijheid van godsdienst en geweten voor rooms-katholieken, lutheranen, calvinisten en unitariërs. Temidden van alle godsdienstoorlogen is dit een uniek gebeuren in de cultuurgeschiedenis van Europa. Dit edict van Torda is tegelijk het eerste officiële begin van de unitarische kerk in Transsylvanië. Een kleine herinneringstekst is vandaag de dag nog te lezen op een binnenmuur van de oude kerk van Torda, die inmiddels is overgegaan in handen van de Rooms-Katholieke kerk.
Johan Sigismund was een verlicht vorst voor zijn tijd. Hij hoorde graag de preken van Ferenc Dávid, waarin de eenheid van God werd benadrukt. 'Egy az Isten', God is Eén. Een citaat uit Deuteronomium 6:4, de belijdenis van Israël.

Al gauw was de unitarische kerk een duidelijk alternatief voor de calvinisten. In die begintijd waren er maar liefst 500 unitarische gemeenten in Transsylvanië. Het is het einde van de 16e eeuw, een tijd waarin de Lage Landen hun handen vol hebben aan de strijd tegen de Spanjaarden en de overmacht van de Rooms-Katholieke kerk. Het pleit was daar nog lang niet beslecht, zeker niet op het gebied van de godsdienstvrijheid.
Maar ook in Transsylvanië was deze vrijheid geen lang leven beschoren. Koning Sigismund had een zwakke gezondheid en stierf drie jaar nadat het Edict van Torda was afgekondigd. Zijn opvolger verbood elk initiatief tot vernieuwing van de godsdienst. Een tegenslag voor de jonge unitariërs, die hun geloof en kerk beschouwden als een beweging van voortdurende vernieuwing en ernaar streefden een authentiek christendom uit de eerste eeuwen opnieuw gestalte te geven. Maar de unitarische kerk was niet meer weg te denken uit het godsdienstig en maatschappelijk leven van Transsylvanië. Ferenc Dávid preekte verder over de Unitas van God. Met als gevolg dat bidden tot Jezus buiten de orde viel. Hij werd hierom beschuldigd van judaïsme en gearresteerd. Hij stierf in de gevangenis in 1579.

De unitarische kerk was onderdeel geworden van een grote internationale beweging over heel Europa. Zij bleef contact houden met liberale christenen ook in andere landen, Holland en Polen. In Nederland ging het vooral om studie en fondswerving.
In Transsylvanië zelf kwam de unitarische kerk al gauw in een isolement terecht. Gediscrimineerd en beschouwd als ketters door katholieken en protestanten. Vooral de Contra-Reformatie bestreed de unitariërs fel. Bij het akkoord van Dés in 1638 werd van de unitariërs geëist te dopen in de naam van de Vader, de Zoon en de Geest. (1)
In 1691 verloor Transsylvanië haar onafhankelijkheid en werd deel van het Habsburgse rijk. Een lange periode van onderdrukking en vervolging door met name de Rooms-Katholieke kerk was hiermee begonnen. Unitarische kerken werden in beslag genomen en scholen moesten sluiten. Leiders van de unitarische kerk werden vervolgd. De kerkdiensten werden gehouden in kleine kapellen of bij mensen thuis. Publicatie van religieuze boeken werd verboden tot het einde van de 18e eeuw.

Bisschop Árpád Szabó vat deze tijd als volgt samen: "Many times it has had to fight a life-or-death struggle to survive. During the centuries many dogmas have been forced upon us, that have been and still remain strange for the Unitarian faith. Many times we have had to put on the mask of compromise but this has been only appearance, because the Unitarianism of Francis Dávid lived deeply in human hearts." Over het geloof zegt Árpád Szabó (toen nog hoogleraar aan de theologische faculteit): "The traditions of the Gospel and of the Reformation have indicated our directions in the past and are the strong bases on which we now stand. In the centre of our belief is the idea of One God, but beside Him there is the Man, who was provided by Him with such intellectual power that he could be both the child of God and a co-worker with God. Today we can formulate the belief of our church in the service of God and Man."(2)
Het unitarisme in Transsylvanië overleefde als culturele enclave temidden van een onvriendelijke omgeving. Door de vele vervolgingen werd het geloof van deze liberale christenen alleen maar dieper, hun overtuiging sterker en hun onderlinge solidariteit groter. De unitarische gemeente van Kolozsvár, de oudste in Transsylvanië, had een leidende rol. Er was ook steun uit het buitenland. Na een verwoestende brand in 1697 konden de school en de unitarische kerk van Kolozsvár worden herbouwd met steun van protestanten uit Nederland.

Voor de organisatie van de unitarische kerk van Transsylvanië heeft bisschop Mihály Szentábrahámi (†1758) in deze jaren van verdrukking veel betekend
De financiële leiding werd toevertrouwd aan een superintendent. Aan het hoofd van elk district werd een deken aangesteld. In 1724 werd het Consistorie ingesteld, verantwoordelijk voor kerkelijke zaken. Het bestond uit leken en geestelijken. Nog steeds komt het Consistorie vier keer per jaar bijeen om belangrijke zaken door te nemen en de Algemene Vergadering voor te bereiden.
Szentábrahámi wordt genoemd als tweede stichter naast Ferenc Dávid. Hij stimuleerde vooral de deelname van leken in de organisatie van de kerk. Door hem overleefde de unitarische kerk de moeilijke periode van onderdrukking. Talrijke werken staan op zijn naam. Maar door verbod van publicatie is vrijwel niets uitgegeven, uitgezonderd een gebedenboek, gepubliceerd in 1746. (3)
Een klein en tegelijk groot besluit werd genomen op de Synode van Kolozsvár in 1763: niemand in de kerk had recht op een eigen zitplaats. Iedereen mocht overal gaan zitten. Een democratisch besluit, een teken van gelijkwaardigheid in een feodale tijd.
Een volgende mijlpaal is het jaar 1781. Het Edict van Verdraagzaamheid wordt uitgevaardigd door keizer Joseph II. Dit gaf de protestanten en ook de unitariërs de ruimte om op hun eigen wijze hun geloof te belijden. Het katholicisme bleef de hoofdgodsdienst. De andere denominaties werden 'gedoogd'. Dit betekende dat de expansiedrift van de Contra-Reformatie een halt werd toegeroepen en dat er ruimte ontstond voor vernieuwing van de unitarische kerk.
In 1785 riep de Algemene Vergadering kerkenraden in het leven, van 7 tot 11 leden, met de predikant als voorzitter. In 1796 werd het besluit genomen tot het instellen van een dubbel voorzitterschap in alle geledingen van de kerk om al te eigenzinnig optreden van de geestelijke leiding te voorkomen. Voorzitter van de Synode en de Algemene Vergadering werd zowel de algemene superintendent (uit de leken) als de bisschop (uit de geestelijken). Nog steeds is er sprake van een dubbel voorzitterschap.
In het begin van de 19e eeuw zijn contacten gelegd met de unitarische kerken van

Engeland en Amerika. Geloofsbrieven worden ter kennisgeving over en weer gestuurd. Boeken, o.a.van W.E.Channing, een van de grondleggers van het unitarisme in Amerika, worden in het Hongaars vertaald. Studenten uit Transsylvanië krijgen de mogelijkheid verder te studeren in Engeland of Amerika.
In 1839 verschijnt een eerste officiële kerkgeschiedenis: *Early years of the Unitarianism in Transylvania*. Auteur is bisschop Sándor Székely. Onder zijn leiding krijgt ook de theologische opleiding in Kolozsvár een eigen gezicht. Niet langer afgeleid van het college van filosofie. De theologische opleiding duurt vanaf 1847 officieel vier jaar.
Aan het einde van de 19e eeuw wordt het maatschappelijk leven nog steeds gedomineerd door het absolutisme van de Habsburgse monarchie. Een bekend theoloog en docent aan de theologische unitarische faculteit in die tijd is Domokos Simén(†1878). Zijn boeken over de wonderen in de Evangeliën en over de triniteit zijn van blijvende waarde voor de theologische reflectie.

In 1900 wordt in Boston de International Association for Religious Freedom opgericht door de unitariërs van Engeland, Amerika en Transsylvanië. De IARF is een wereldorganisatie voor liberale christenen, waar ook de remonstranten bij zijn aangesloten. De IARF zet zich in, met nog steeds veel elan, voor een vrije ontwikkeling van godsdienst en geloof. Ook veel niet-christelijke groeperingen zijn inmiddels aangesloten bij de IARF.

De Eerste Wereldoorlog bracht Transsylvanië in moeilijke omstandigheden. Bij het Verdrag van Trianon in 1920 komt Transsylvanië officieel bij Roemenië. Op theologisch gebied was een uitwisseling met de unitariërs in de Verenigde Staten al op gang gekomen, nu was er de noodzaak en gelegenheid om vooral materiële hulp te geven aan de inmiddels noodlijdende unitarische gemeenten van Transsylvanië. In 1920 kwam de eerste hulp op gang van de gemeente in Belmont.(4) Door de economische crisis in 1929 stagneerde deze sociale hulp. Later is vanuit Zuid-Frankrijk door de unitariërs de 'Social Service Organisation' (SSO) opgericht. Men verleende vooral hulp aan groepen vluchtelingen uit Oost-Europa, ook aan gevluchte joden.
Deze connecties werden wreed verbroken door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. Hulpverlening aan de unitariërs in Transsylvanië was niet meer mogelijk. In 1944 werd Roemenië bezet door het Rode Leger en veroverd op de Nazi's. Boekarest werd gebombardeerd. Bij het vredesverdrag van Parijs in 1947 wordt Transsylvanië voorgoed Roemeens grondgebied.
In 1947 wordt koning Michael gedwongen af te treden en het land te verlaten. Roemenië wordt een Volksrepubliek, die vanaf 1967 officieel de Socialistische Republiek Roemenië heet.(5)
Na 1945 wordt er voor de unitariers maar sporadisch hulp toegelaten door het communistische regime, zoals eenmaal bij de herdenking van de sterfdag van Ferenc Dávid. Strenge beperkingen werden ingevoerd. De staat nam alles in beslag, landerijen, scholen, bibliotheken, huizen en ook het kapitaal van de kerk. De kerkgebouwen mochten behouden blijven maar uitsluitend voor gebruik voor kerkdiensten. Alle gebouwen raakten in sterk verwaarloosde toestand.
"De industrie werd genationaliseerd, de landbouw gecollectiviseerd. Wie niet in het gareel liep van het 'socialistisch realisme' werd streng gestraft. De verhouding tussen kerk en staat werd in 1948 bij de wet geregeld. Er was vrijheid van godsdienst maar de staat bepaalde wel wat tot de kerk behoorde en wat niet.

Een speciaal Cultusparlement in Boekarest hield toezicht op de kerken en door het hele land werden inspecteurs van godsdienstzaken aangesteld. Deze waren op alle kerkelijke vergaderingen aanwezig en vielen vaak onverwacht pastorieën binnen, waar zij inzage in de administratie eisten."
De regering stelde nu een gezamenlijk Protestants Theologisch Seminarium in. Wat eens alleen toebehoorde aan de unitariërs moest gedeeld worden met de lutheranen en de calvinisten in Kolozsvár.
Na de Hongaarse opstand van 1956 werden met name de Hongaren min of meer 'uit voorzorg' geteisterd door een golf van arrestaties. Met Ceaucescu aan de macht, officieel president vanaf 1974, werd het er niet beter op. Het streven was erop gericht de minderheden geheel te laten verdwijnen. De repressie nam steeds meer toe, tot de toestand in de jaren '80 onhoudbaar was geworden.
De druk van de geheime politie, de Securitate, nam ongekende proporties aan. Volgens schattingen was één op de vier Roemeense burgers op een of andere manier ingeschakeld door de Securitate.(6)
Ook voor de kerken was de situatie onmogelijk geworden. Niemand was meer te vertrouwen, zelfs in de gemeente niet, en binnen de eigen familie was soms onderlinge achterdocht.
Een van de laatste acties van Ceaucescu was het platteland zuiveren. Eeuwenoude dorpen werden met de bulldozer verwoest, de bewoners opgeborgen in de zogenaamde Ceaucescu flats aan de rand van de steden. Nog steeds bieden deze slecht gebouwde, lelijke flats een deprimerende aanblik. Gelukkig kon de dictator deze actie niet voltooien. In 1989 brak de revolutie uit in Transsylvanië onder de bezielende leiding van de gereformeerde predikant László Tökés uit Timişoara.
Op 19 december van dat jaar is er een heftige confrontatie tussen de Roemeense politie en kerkelijke leiders. Op 23 december bij een demonstratie van mijnwerkers kiest het leger onverwachts voor de arbeiders. Ceaucescu moet vluchten uit Boekarest. Hij wordt met zijn vrouw Helena gearresteerd. Na een kort militair proces worden zij beiden gefusilleerd.
De Revolutie van 1989 was een ontlading van 40 jaar onderdrukking. Het waren heel moeilijke jaren geweest, die veel mensen tot grote wanhoop hebben gebracht. Het land was leeggezogen, de mensen waren uitgeput. Er was gebrek aan brandstof, voedsel en medicijnen. De unitarische kerk had veel te lijden gehad. Zij was immers een dubbele minderheid, vrijzinnig protestant en Hongaars. Zij was opnieuw zwaar beproefd. Een bekend unitarisch predikant onder het communisme was: Imre Gellérd (1920-1980). Hij schreef:"The prudence of the serpent has been a life-condition for us. The impossibility of open affirmations has led to the art of the language of flowers"(7).
Gellérd was, als zo velen, uit idealisme lid geworden van de partij. Toch bleef hij unitarisch predikant in een klein dorp en koos niet voor een belangrijke partijpost in Boekarest. Hij werd uit de partij gezet en ontslagen op de school waar hij lesgaf. Hij bereidde zich voor om praktische theologie te gaan doceren in Kolozsvár. Maar hij bleef verdacht, werd in de zestiger jaren veroordeeld en bracht vijf jaar door in de gevangenis. Toen hij opnieuw met de dood werd bedreigd beëindigde hij zijn leven op de dag dat hij zestig jaar werd. Zijn verdiensten lagen op het gebied van de praktische theologie. Een fascinerend boek van Imre Gellérd is *A history of Transylvanian Unitarians through four centuries of sermons*, postuum uitgegeven door zijn dochter Judit Gellérd. Hij verzamelde voor deze bundel in zes jaar tijd ruim 7000 preken van

unitarische voorgangers vanaf de 16e eeuw.
De euforie die vanzelfsprekend volgde na de val van het bewind van Ceaucescu was helaas van korte duur. De onrust duurde voort. Ongewapende Hongaren werden aangevallen door de mobiele eenheid in Tirgu Mureş. Politieke oppositie kreeg geen kans. Onschuldige mensen werden geïntimideerd en bedreigd. De partijbonzen bleven zitten en namen met een sterk Roemeens nationalisme en antisemitisme opnieuw het heft in handen. Economisch zakt het land in een moeras. De inflatie is niet onder controle. De werkloosheid neemt alleen maar toe evenals het gebruik van sterke drank. De mensen zijn armer dan tevoren.
In deze tijd, de jaren '90, worden in snel tempo alle gemeenten van de unitarische kerk, ongeveer 125, geadopteerd door een partnergemeente in de Verenigde Staten. Het geheel is in handen van de stevig georganiseerde Partner Church Council van de Unitarische en Universalistische kerk in Amerika. Brieven worden geschreven, giften gegeven en mensen gaan bij elkaar op bezoek. Zonder deze materiële en mentale steun van overzee zou het overleven van de Unitarische Kerk in Transsylvanië wel heel erg moeilijk zijn geworden.

Noten:

1. J.Erdö, *Transylvanian Unitarian Church*, Californië 1990,p.17
2. Geciteerd door Dr.J.D.Hunt in: *UU Sermons on Transylvania*, Californië 1993, p.55
3. J.Erdö, Idem, p.21
4. Opgetekend na een gesprek met Hans de Munck Keizer, 22 juli 2002, op doorreis van Belmont (VS) naar Kolozsvár.
5. S.van de Graaf-Leentfaar, *Gemeentecontacten tussen gemeenten in Nederland en Roemenië*, 1997, p.26
6. S.van de Graaf-Leentfaar, Idem, p.28
7. Geciteerd door Dr.J.D.Hunt in: *UU Sermons on Transylvania*, Californië 1993, p. 56

Ontwikkeling van het unitarisme elders in Europa en in de VS

In Transsylvanië bestaat er dus al vóór 1600 een unitarische kerk, die nog steeds een bloeiend bestaan leidt in Roemenië. In ons land vinden we al vroeg invloeden van het unitarisme bij de doopsgezinden en ook bij de remonstranten. Buiten Nederland kreeg het unitarisme de meeste invloed in de Angelsaksische landen, met name in Engeland en in Noord-Amerika.
Het unitarisme vond vooral weerklank bij kerkgenootschappen met een grote zelfstandigheid van de plaatselijke gemeenten, de zogenoemde congregationalistische kerken. Hier vormen de plaatselijke gemeenten het hart van de kerk. Er is geen bemoeienis van bovenaf door een synode of bisschop en zij zijn onafhankelijk van de staat. De Remonstrantse Broederschap is tot op zekere hoogte congregationalistisch. De plaatselijke gemeenten hebben ook hier een grote mate van zelfstandigheid.

Kleine congregationalistische gemeenten ontstonden in Engeland naast de staatskerk. Zij vonden dat de kerk moest worden gezuiverd. Maar deze 'Puriteinen' waren zeker niet vrijzinnig. Zij kwamen in het geheim bij elkaar en werden vervolgd door de overheid. Velen van hen vluchtten via Nederland naar Amerika. Als 'Pilgrimfathers' legden zij de grondslag voor de huidige Verenigde Staten. In de 19e eeuw zijn veel congregationalistische gemeenten in de VS unitarisch geworden. (1)
Ook in Engeland zijn de meeste unitarische gemeenten ontstaan uit het congregationalisme. Zij hebben zich in 1928 verenigd in 'The General Assembly of Unitarians and Free Churches.' Tot deze General Assembly behoort ook een kleine groep Noord-Ierse Remonstranten. Zij maken deel uit van de 'Non-Subscribing Presbyterian Church of Ireland'. Dit remonstrantse kerkverband gaat terug tot 1829. Toen is een Remonstrantie(!) ingediend door Rev. Henry Montgomery tegen het verplicht stellen van de ondertekening van belijdenisgeschriften, in het bijzonder de calvinistische 'Westminster Confession'.(2)

In Amerika hebben de unitariërs zich eind 18e en begin 19e eeuw geprofileerd tegenover de gevestigde kerken. De eerste liberale christenen verwierpen het calvinisme van New England. Zij herschreven de theologie vanuit een geest van verdraagzaamheid ten tijde van de Verlichting. Zij waren vooral te vinden in en rond de meest invloedrijke kerken aan de Oostkust, met name Boston. Eerst wilden zij niet geïdentificeerd worden met het unitarisme van Europa. Het geschilpunt met de "orthodoxen" dat hen het meeste bezighield, was niet het dogma van de triniteit maar dat van de uitverkiezing. Zij legden de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid en de vrije wil. Zij noemden zichzelf liever Arminianen naar Arminius (1560-1609), geestelijk vader van de remonstranten. (3)
In een van deze kerken aan de Oostkust van Amerika was William Ellery Channing predikant. (1780-1842) Hij wordt gezien als de grondlegger van het unitarisme in de Verenigde Staten. Zijn beroemde preek, gehouden in Baltimore in 1819, schudde de gemoederen wakker, en maakte een scheiding der geesten zichtbaar. In deze preek benadrukt Channing dat de Bijbel een boek is, geschreven door mensen en voor

mensen. Onomwonden getuigt Channing hier van de barmhartigheid van God voor alle mensen. De predestinatie wordt afgewezen. Jezus wordt gezien als gids en niet als middelaar tussen God en mensen. Hij is ook niet gelijk aan God.
Kenmerkend voor deze vroege unitariërs is: 1. De eenheid van God wordt benadrukt. 2. De bijbel is sleutel tot interpretatie en bron van het christelijk geloof. 3. Het gaat om de bestemming van de mens. 4. Vrij bijbelonderzoek. 5. Het eeuwig leven als bestemming van de mens wordt (nog) in verband gebracht met de opstanding van Christus. Deze overtuiging komen we ook tegen bij de unitariërs van Transsylvanië: "Eastern is the celebration of eternal life". Verder is er ruimte voor natuurlijke godskennis. Later zal deze kennis, die uit de mens zelf voortkomt, worden aangeduid als "eenheidsbesef" en "verbondenheid met het geheel". Bij Channing is het verstaan van God nog heel bijbels geïnterpreteerd. De openbaring speelt een grote rol. Zijn theologie heeft een rationele inslag. De christologie is ethisch gericht. De bijbel is niet de enige leermeester voor het leven. De bijbel is niet exclusief maar wel normatief.
Een tweede profeet van het unitarisme, zoals dit gestalte kreeg in Amerika, is Ralph Waldo Emerson (1803-1882). Zijn college voor de Harvard Divinity School in 1838 is een tweede profilering van de unitariërs in Amerika. Emerson gaat verder in het spoor van Channing. Hij ziet het christendom in een groter geheel van openbaring ingebed. Het christendom is universeel en niet uitsluitend gebonden aan de openbaring in Christus. Emerson legt de nadruk op de werking van Gods universele geest. God zelf is een onpersoonlijke kracht. Zijn filosofische theologie wordt ook wel aangeduid met 'transcendentalisme'. Dat wil zeggen: de nadruk ligt op datgene wat boven en buiten ons is, aan gene zijde, maar dat zich binnen in ons openbaart. Emerson stond kritisch en vol twijfel in het ambt van predikant.
Een derde grote naam is die van Theodore Parker (1810-1860). Hij wordt gezien als de grondlegger van het moderne unitarisme in Amerika. Met zijn beroemd geworden preek uit 1841 wordt duidelijk waar Parker staat. Hij is veel radicaler dan Channing en breekt met het traditionele christelijk geloof. Wel bepleit hij vurig het vertrouwen op eeuwig leven als ingeschapen in de menselijke geest. Het godsvertrouwen wortelt dan ook in de menselijke natuur. God is onpersoonlijk en wordt aangeduid als 'eenheidsbesef' of 'grond van het bestaan'. God is niet Iemand die wij kunnen leren kennen, een Tegenover - bijbels gesproken - maar eerder een innerlijk besef. Een aanwezigheid in onszelf, waar wij ons bewust van kunnen worden. Het godsbesef van de bijbel heeft zich bij Parker verruimd tot een vorm van deïsme. Het debat over triniteit, predestinatie en vrije wil, voorheen nog actueel, is hiermee eigenlijk overbodig geworden. Wel blijft er een ontzag voor het Geheim van God. God is niet Iets waar we zomaar over kunnen beschikken. De aanduiding Unitas - Eenheid, wijst op meer dan de God die we in de bijbel leren kennen. Het wijst op heelheid, vrede en een ultieme eenheid van alles wat is voorbij elke conceptuele theologie of filosofie. De bijbel is voor Parker geen geïnspireerd boek. Jezus wordt gezien als joods hervormer. Een religieus genie wiens leringen praktisch van inslag waren met een oneindig perspectief. (5) Parker werd hiermee normerend voor de brede stroom van het unitarisme zoals we dat in Amerika aantreffen.
In het huidige Amerikaanse unitarisme wordt over het algemeen afstand genomen van een exclusieve plaats voor de bijbel. Dat zal blijken een groot verschil te zijn met het unitarisme zoals we dat tegenwoordig aantreffen in Transsylvanië.

Wat het unitarisme in de VS betreft lag een samengaan met de universalisten dan ook

niet ver weg. Met een hoofdletter duidt het Universalisme op een bekende geloofsrichting in Amerika, die de nadruk legt op het heil voor alle mensen in Christus (6). De meeste gemeenten van de Universalistic Church of America zijn in 1961 samengegaan met de American Unitarian Association en vormen sindsdien de Unitarian Universalist Association (UUA). In deze open kerk is ruimte voor van alles en nog wat. Er zijn pantheïstische invloeden. Ruimte voor mythologieën van verschillende godsdiensten. Een oosterse dan wel westerse benadering van het leven. Meditatie en mystiek uit de grote godsdienstige tradities van boeddhisme, hindoeïsme, islam, jodendom en christendom. Dit alles al dan niet geïntegreerd tot een persoonlijk geloof.
In de anderhalve eeuw die sinds dit samengaan is verstreken heeft deze visie gewonnen aan kracht en populariteit. Veel dakloos geworden kerkmensen vinden in deze open kerk een nieuw religieus onderkomen. De huidige cultuurkrachten, ondergebracht onder de verzamelnaam New Age, vinden een vriendelijke en ontvankelijke bedding in veel gemeenten van de UU in Amerika. Volgens recente informatie van een van de leiders van de Partner Church Council, Catherine Cordes, zijn de UU gemeenten aan de Oostkust christelijker gebleven dan elders in de VS. (7)
Zo is de UU een fascinerend geheel van veel autonome en enthousiaste gemeenten. Het is een bloeiend kerkgenootschap in Amerika. Hans le Grand, lid van de RUG, vertelt erover in zijn lezing *Onderaan de helling*. Er is sprake van een licht stijgende lijn in het aantal leden, een gezonde leeftijdsopbouw, veel kinderen en jonge mensen en veel spontane inloop. De populatie is sociaal zeer divers. Het is wel een blanke kerk. (8)

In Nederland ontbreekt zo'n verzamelkerk. Een gezamenlijk onderkomen voor die vele zoekende zielen die het in de kerk niet meer kunnen vinden, is wellicht ook niet wenselijk. In onze sterk geïndividualiseerde samenleving stelt men liever een eigen religieus pakket samen, al dan niet met behulp van Internet. Het religieuze leven buiten de gevestigde kerken is energieker dan lange tijd het geval was binnen de kerken.
De remonstranten stellen zich vooralsnog kritisch op aan de zijlijn, trouw aan hun christelijke traditie. Maar in hoeverre ook trouw aan hun beginsel van vrijheid en verdraagzaamheid? Hier liggen kritische vragen maar ook grote uitdagingen voor een klein, kwetsbaar maar dapper kerkgenootschap. De remonstranten zullen zich niet uitleveren aan een Hollandse vorm van universalisme. Zij zullen zich ook niet conformeren aan een normatief christendom dat eigenlijk aanspraak wil doen op de exclusiviteit van de christelijke boodschap. 'The Remonstrants in between' zitten in een lastig parket.
Deze positie kan verlammend werken, maar kan ook uitdagen nieuwe wegen te zoeken, nieuwe vormen van samenwerking te beproeven om zo in de nabije toekomst op eigenzinnige wijze de remonstrantse traditie nieuw elan te geven.

Het kwam in Nederland niet tot een unitarisch kerkgenootschap. Wel vinden we unitariërs binnen de NPB (Nederlandse Protestanten Bond), VVH (Vereniging van Vrijzinnige Hervormden), Zwinglibond, Remonstrantse Broederschap en in de Vrije Gemeente in Amsterdam.
De Zwinglibond, de vereniging van principieel vrijzinnigen, opgericht in 1948, ziet zichzelf als de Nederlandse vertegenwoordiging van het unitarisme. In 1985 stelde de Zwinglibond een bijzondere leerstoel in voor het unitarisme aan de Rijks Universiteit van Groningen. Sinds 1991 wordt deze leerstoel bezet door de remonstrantse

predikant E.H.Cossee.
De Remonstrantse Broederschap heeft zich nooit eenzijdig gesteld op het unitarische standpunt. Zij werd, met een voorbehoud, lid van de Wereldraad van Kerken, maar wilde niet toetreden tot de internationale unitarische beweging, de ICUU (International Council of Unitarians and Universalists).
Individuele contacten tussen remonstranten en unitariërs zijn er steeds geweest. We kunnen denken aan prof. Tiele, prof. Groenewegen en prof. van Holk. En zeker aan prof. van Goudoever die internationaal actief was in het bijzonder bij de Unitarische Kerk van Transsylvanië.
Sinds de oprichting van de IARF in 1900 bestond er een internationaal platform, waar vrijzinnigen elkaar konden ontmoeten en waar de Remonstrantse Broederschap ook actief lid van is. Vruchtbare contacten zijn hier steeds gelegd. En nog is de IARF voor een aantal remonstranten een bron van inspiratie om hun vrijzinnig zijn vorm te geven ook buiten de grenzen van Nederland.

De vlammende kelk is het symbool van de unitarische beweging.
Aan het begin van elke kerkdienst wordt het licht ontstoken. De vlammende kelk staat voor het licht van de waarheid, de warmte van de gemeenschap en het vuur van de betrokkenheid. Sinds de contacten met Amerika is ook bij de unitarische kerk van Transsylvanië de kelk tot symbool geworden. Maar met behoud van hun eigen originele embleem waar de slang en de duif te zien zijn, dat verwijst naar de bijbeltekst: "Weest dan voorzichtig als slangen en argeloos als duiven" (Matth.10: 16). Deze tekst is vanouds door unitariërs hooggehouden.

Aan het einde van dit korte literatuuronderzoek geef ik een aantal markante punten met betrekking tot de unitarische theologie van Transsylvanië.

- "Egy az Isten", God is eén en ondeelbaar.
- Het geloof is een gave van God. "Faith is a gift of God", Efeze. 2:8.
- De goddelijke boodschap wordt door de eeuwen heen geopenbaard in O.T. en N.T. en ook daarna.
- Matth.10:16 "Weest voorzichtig als slangen en argeloos als duiven."
- God wordt gezien als een kracht. Jezus is onze gids. Het gaat hier om het geloof van Jezus, niet om het geloof in Jezus.
- De Geest vernieuwt ons leven. Dit vieren we met Pasen.
- Het unitarisch geloof is een persoonlijk geloof. Wij kunnen het aangaan maar ook weigeren.
- In Transsylvanië is de bijbel uitgangspunt voor de prediking..
- Accent ligt op de praxis van het geloof in vrijheid en verdraagzaamheid.
- Het unitarisme van Transsylvanië is christelijk, in tegenstelling tot de UU in Amerika.
- De unitarische kerk van Transsylvanië is traditioneel. De rituelen zijn belangrijk. Dit geeft de mensen houvast in angst en wanhoop.
- Het Avondmaal wordt 4x per jaar gevierd onder zeer grote belangstelling.
- Het Onze Vader wordt elke zondag gebeden.
- De preekstoel is de centrale plek en speelt een prominente rol in de liturgie.
- Het unitarisme is een doorgaande beweging van vernieuwing en van geestelijke groei.

- Unitariërs van Transsylvanië hebben een sterk geloof. Zichtbaar is dat hun vrijheid is bevochten.
- Hun spiritualiteit is 'down to earth'.
- Wortels: in de Radicale Reformatie.
- Exodus: "The story of liberation and second settlement of the Jewish people is nothing less than the story of historical evolution told in the language of revelation."
- (I.Gellérd, in *UU Sermons on Transylvania*, California 1993, p.8)

Noten:

1. E.H.Cossee, *Aspecten van het Unitarisme*, Assen 1998, p 26
2. E.H.Cossee, Idem, p.26
3. C.Wright, *Channing, Emerson and Parker, three prophets of religious Liberalism*, Boston 1986, p.6
4. Website Unitarian Church of Transylvania
5. E.H.Cossee, Idem, p.41
6. E.H.Cossee, Idem, p.46
7. Ik had een toevallige ontmoeting met Catherine Cordes tijdens een van de interviews. Wij hadden een boeiend gesprek.
8. H. le Grand, *Onderaan de helling*, lezing nov. 2001

Geloofsbelijdenis uit de traditie van de Unitarische Kerken in Transsylvanië

Unitarian creed (I believe)	Hitvallás
I believe in One God, creator of life and providential Father.	Hiszek egy Istenben, az élet teremtöjében, gondviselö Atyánkban.
I believe in Jesus, the best son of God, our true teacher.	Hiszek Jézusban, Isten legjobb fiában, a mi igaz tanitómesterünkben.
I believe in the holy spirit.	Hiszem a szentlelket.
I believe in the mission of the Unitarian Church.	Hiszek az Unitárius Egyház hivatásában.
I believe in forgiveness of sins and eternal life. Amen.	Hiszem a bünbocsánatot és az örök életet. Ámen!
Unitarion affirmation	**Én unitárius vagyok**
I am Unitarian,	Én unitárius vagyok,
I live and work in this faith.	E hitben élek, dolgozom.
Jesus is my guide,	Munkámban Jézus a vezérem,
And God is my help.	Isten a segitségem.
We, humans, are all brothers and sisters,	Mi testvérek vagyunk mind, emberek,
Our law is one: LOVE.	Törvényünk egy, a szeretet,
The goal of our work is shared,	Célunk is egy a munkában:
Happy are those of God's Kingdom.	Boldog föld, Isten országa.

Translated bij Judit Gellérd

Transsylvanië in 2002, een impressie

Wie Roemenië binnenkomt vanaf de Hongaarse grens heeft het gevoel dat hij teruggaat in de tijd. De wegen zijn ineens veel slechter. Oude fabrieken die al jarenlang leeg staan benadrukken de verlatenheid van het landschap. Paard en wagen hebben net zoveel recht op de weg als een snelle BMW. Oradea, de eerste grote stad, ziet er armoedig uit. Talloze lelijke flats, waar de mensen van het platteland in zijn opgeborgen, Ceaucescu-flats.

Na Oradea volgt het ene dorp na het andere. De hoofdweg, berucht onderdeel van de E60, van Wenen naar de Zwarte Zee, zit vol gaten. Er is veel te zien want de weg gaat dwars door de vele dorpen. Boerenwagens, vol geladen met hooi, vormen een gevaar op de weg. Bij gebrek aan straatverlichting kun je maar beter zorgen dat je voor het donker op de plaats van bestemming bent. In de late middag zitten veel mensen op een bankje voor hun huis. Sober en donker gekleed. Een zonnehoed of hoofddoek diep over de ogen. Vrouwen met de hooivork over de schouder zijn op weg naar huis. Dagloners met de zeis, moe van een lange dag hard werken, maken nog een praatje. Een hond steekt op zijn gemak over alsof er geen auto's bestaan. De dorpswegen, links en rechts, zijn onverhard, droog en stoffig, maar bij veel regen een grote modderpoel. Dan is het voor de witte ganzen een extra genot. Langs dezelfde hoofdweg wordt aan een lijn nog voor het melken de huiskoe even uitgelaten. Het is een vredig gezicht, met op de achtergrond de glooiende heuvels en eindeloze verten.

Dit is Roemenië, een land zonder hekjes. Dit is Transsylvanië, waar vanouds Hongaren hebben gewoond. De dorpsnamen staan allemaal tweetalig aangegeven.

Het land is goed en vruchtbaar, al is het lang niet overal in cultuur gebracht. Aan de dorpen lijkt geen einde te komen. Uiteindelijk worden de flats van Kolozsvár/Cluj zichtbaar. De hoofdstad van Transsylvanië ziet er verzorgd uit. De Roemeense vlaggen overal langs de weg benadrukken het nationalisme van het huidige stadsbestuur. Ook hier naar verhouding weinig auto's. Een Dacia en nog eens een Dacia kruipen als oud roest langs de weg. Een snelle Mercedes met Roemeens kenteken ziet er verdacht uit. Veel stinkende vrachtwagens overal vandaan zoeken hun weg naar Oost-Europa. In het centrum van Cluj zijn weinig maar wel heel dure winkels voor de happy few.

De Roemeense samenleving heeft een ongezonde opbouw. Bovenaan een kleine groep, die zich na de Revolutie op een of andere manier heeft rijk gemaakt. De middenklasse ontbreekt eigenlijk. Onderaan de piramide veel, steeds meer arme mensen. De gigantische villa's in het lege landschap doen pijn aan je ogen. Als er ineens een paar kinderen op skates langskomen, Amerikaans gekleed, dan krab je wel even achter je oren. Al lijkt niemand het zich aan te trekken, toch is dit het beeld van een stuurloos geworden maatschappij.

De geschetste taferelen kun je je nauwelijks voorstellen wanneer je met het vliegtuig aankomt in Boekarest. Men heeft zijn uiterste best gedaan om de ontvangst ergens op te laten lijken. Een taxi staat klaar om je naar een van de dure hotels te brengen. Vlieg je door naar Cluj dan is bij aankomst het vliegveld niet meer dan een sportveld met een behoorlijke kantine.

Het dagelijks leven is sober, zeker in de stad. De behuizing anders dan wij zijn gewend. In een paar grote kamers speelt zich het leven dag en door af. De slaapkamer is vaak tegelijk woonkamer en studeerkamer. In de woonkeuken wordt gegeten en is het gezellig. Er is weinig moderne apparatuur, de keuken is eenvoudig ingericht. Het eten wordt vooral op de markt gekocht, ook in de stad. Er is geen snoepcultuur al bracht de coca cola de nodige aardschokken teweeg. Men is met weinig tevreden. De winkels zijn niet meer leeg als in de jaren '80, vóór de Revolutie. Toen was het echt slecht.
In de dorpen zie je geen winkels. De mensen blijven selfsupporting. Met goed zoeken vind je een klein broodwinkeltje met onder de toonbank veel drank!
Wat verder opvalt is dat er veel nieuwe kerken worden gebouwd. Het zijn'orthodoxe kerken, van staatswege zwaar gesubsidieerd.

Economisch gaat het niet goed. De pensioenen zijn slecht; voor één persoon, bij wijze van spreken, twee kg vlees per maand. Daar kun je niet van leven. Daar kun je ook niet van naar een specialist, die voor een noodzakelijke behandeling een paar honderd dollar durft te vragen. De villa's moeten toch ergens van betaald worden.
Maar de kinderen gaan gewoon naar school. De Hongaren behoren enigszins tot de elite van Transsylvanië. Wanneer de jonge Hongaren goed zijn opgeleid, verlaten ze in groten getale het land om zich in Hongarije te vestigen.

Er valt nog veel meer te zeggen maar ik moet mij beperken.
Drie dingen wil ik nog noemen. Ik werd allereerst diep getroffen door de grote gastvrijheid van de mensen. De beste slaapplaatsen zijn voor de gasten. De maaltijden zijn overvloedig, de Hongaarse keuken is heerlijk! En als gast krijg je geen moment het gevoel dat je teveel bent.
Het viel mij ook op hoe flexibel de mensen omgaan met hun tijd. Geen overvolle agenda's. Toch wordt er hard gewerkt, maar de mentaliteit is anders. Voor de interviews waren de afspraken snel gemaakt.
Ten slotte de zigeuners. Overal kom je ze tegen. Op de hoek van de straat zoeken ze, als zwervers, de vuilnisbakken na. Komen ze bedelen met of zonder kinderen. Maar ze wonen ook in grote villa's. En in de verlaten dorpen, die door Ceaucescu zijn leeggehaald. Ze trekken als nomaden in vervallen huifkarren door het land. Ze verkopen paddenstoelen en bramen langs de kant van de weg. Hun handen in geen maanden gewassen, hun blik verwilderd. Deze zigeuners wonen in zelfgemaakte hutten in het bos, stoken een vuurtje en poffen kastanjes.
Zij maken het beeld compleet van een samenleving die na de Revolutie het kompas is kwijtgeraakt. Een samenleving waarvoor het toetreden tot de Europese Unie voorlopig een onvervulde wens blijft. Een samenleving waarin corruptie hoogtij viert.

In deze situatie heb ik een aantal unitarische predikanten gevraagd naar hun theologie en naar hun inspiratie. Waar halen ze de moed vandaan?
Ik ben getroffen door hun zelfbewustzijn. Ze zijn overtuigd van hun opdracht. Herhaaldelijk benadrukten een aantal zeer jonge predikanten dat de unitariërs als liberale christenen staan voor een oprechte ethiek. De bijbelse normen zijn de bouwstenen voor een rechtvaardige samenleving. Dit werken aan de basis geeft hen kracht en moed te blijven volharden.

Interview

Na onze aankomst in de Headquarters van de unitarische kerk in Kolozsvár/Cluj, waar we mochten logeren, maakten we gebruik van de zondagsrust om aan de nieuwe situatie te wennen.
Maandagmorgen zouden we met de interviews beginnen, donderdag naar Sf.Gheorghe reizen met de trein. Hier zou István Kovács beschikbaar zijn en ons verder helpen tot zaterdagavond. We hadden dus een week de tijd. Dávid Gyerö had al de nodige afspraken gemaakt. Hij wees ons de weg die zaterdag en nodigde ons uit te komen eten. Zondagmorgen gingen we naar de oude achttiende-eeuwse kerk, die voornaam aan de hoofdstraat in Kolozsvár staat. Het gebouw was nog sterk verwaarloosd maar binnen was de restauratie al een eind gevorderd. In een grote lichte maar lege ruimte was aan de linkerkant, wat hoog tegen de muur, de kansel. In het midden een grote avondmaalstafel. Verder was de ruimte gevuld met twee rijen banken. Een klein elektronisch orgel begeleidde de gemeentezang. Het grote orgel was nog buiten gebruik.
Ieder die binnenkwam bleef in de bank even staan voor een kort stil gebed. De liedboeken waren nodig aan vervanging toe maar de oude Hongaarse melodieën klonken zeer krachtig. Gedeeltelijk werd er op hele noten gezongen. Er waren geen kinderen in de dienst. De liturgie was sober, de sfeer van de dienst ingetogen. De dienst werd geleid door de predikant vanaf de kansel.
Er werd vier keer gezongen, gebeden (waarbij men ging staan) en er was een bijbellezing. Hierna volgde de preek en na een moment van stilte het Onze Vader. Daarna de mededelingen, een lied en de zegen. De collecte was bij de uitgang. Er werd hier geen kaars aangestoken aan het begin van de dienst. Ik miste het symbool van het kruis in de kerkruimte.
De rest van de zondag verbleven wij bij een van de predikanten voor de maaltijd en een wandeling in de botanische tuinen van Kolozsvár, universiteitsstad en centrum van kunst en cultuur.
We verkenden de grote oude school. We hadden onze intrek genomen op de bovenste verdieping, in de nieuwe 'dormitory', waar wij de eerste gasten waren. Het hoofdbureau van de unitarische kerk was op de eerste verdieping. Achter enorme hoge, donkere deuren de ontvangstkamer van de bisschop. Men sprak niet over 'Árpád' maar altijd over 'de bisschop'. Naast zijn kamer was het secretariaat, ook in de stijl van de vijftiger jaren. Grote, bruine kasten, donker behang met een verzameling oude schilderijen van de bisschoppen en natuurlijk Ferenc Dávid aan de muur. Het kantoor van de boekhouding zag er net zo uit. Er waren wel computers en er heerste een enorme bedrijvigheid. Op de gang stonden mensen te wachten tot zij aan de beurt waren om de bisschop te spreken.
Zo stonden ook wij klaar, maandagmorgen.
Dávid was zeer attent, had de nodige afspraken gemaakt en ieder een exemplaar van de vragen van het interview gegeven. Ik wilde ook over de remonstranten vertellen. Wat aan foldermateriaal beschikbaar was had ik uit Nederland meegenomen. Ook had ik een paar boeken voor de theologische bibliotheek bij mij. En de nodige cadeautjes natuurlijk. Zo gaf ik aan de bisschop een cd met orgelmuziek van Gonny van der Maten, de organiste van de Geertekerk. Dávid was met stomheid geslagen, toen hij na het eerste interview met de bisschop, orgelklanken hoorde door de dikke, houten

deur. Muziek, op de kamer van de bisschop, dat was nog nooit gebeurd.

Al hadden we ons goed voorbereid op elk interview, toch was het spannend. De meeste predikanten kende ik niet en zag ik voor het eerst. Iedere keer was het zorgvuldig aftasten hoe en waar te beginnen.
Want na een kennismaking kon je niet zomaar de vragenlijst afwerken. Het werden allemaal zeer boeiende gesprekken. Wat mij trof was de grote bereidheid van de predikanten om aan het onderzoek mee te werken. Zij waren onder de indruk van de vragen en ook nieuwsgierig naar de Remonstrantse Broederschap.
Ik sprak drie keer met bisschop Árpád Szabó en daarnaast met de drie predikanten van Kolozsvár: Ferenc Bálint, Csaba Mezei en Tibor Rüsz. Ik interviewde de decaan van de faculteit, Elek Rezi, die ook systematische theologie doceert, de docent geschiedenis Sándor Kovács, en Csire Szabolcs, docent bijbelse theologie, die Árpád Szabó opvolgde. Voor de leerstoel praktische theologie is al bijna 40 jaar een vacature. Sinds kort is de vacature officieel opengesteld.
Verder spraken we uitgebreid met Dávid Gyerö. Na een jaar in Boston gestudeerd te hebben, church management, is hij nu assistent van de bisschop. We reisden naar een afgelegen dorpje Tórótke-Sf.Gheorghe, in de 'Golden Valley' en interviewden daar de jonge predikant Botond Koppándi. We spraken met de enige vrouwelijke ziekenhuispredikant, Enikö Ferenczi. Elf ziekenhuizen waren voor unitarische zielzorg aan haar toevertrouwd.
In Sf.Gheorghe hadden we een indringend gesprek met István Kovács. Hij bracht ons naar een klein dorp, waar we Mária Papp interviewden. En we spraken ten slotte met János Székely in het romantische plaatsje Árkos.

Om privacy redenen zijn de interviews zo veel mogelijk thematisch verwerkt.
De voertaal was Engels. Bij het laatste interview werd Hongaars gesproken en getolkt in het Engels.

1. Bijbelse theologie en systematische theologie

In het eerste interview had ik meteen een boeiend gesprek met de bisschop over bijbelse theologie. Het was spannend temeer omdat het ook mijn eigenlijke vakgebied is, waar ik in de jaren '70 op afstudeerde. Árpád Szábó viel meteen met de deur in huis:
"Het belangrijkste verschil met de UU (Unitariërs en Universalisten in de VS) is dat het unitarisme van Transsylvanië trouw blijft aan zijn bijbelse wortels en aan de Reformatie. De UU hebben de christelijke traditie los gelaten. Zij herkennen Jezus als profeet temidden van andere geestelijke leiders. Voor ons is de bijbel het boek van de goddelijke openbaring door de profeten en door Jezus. God openbaart zich overigens ook in andere religies."
Alle predikanten benadrukten dat zij in de christelijke traditie willen blijven staan. "Het onderwijs van Jezus is het belangrijkste maar dit kan alleen verstaan worden vanuit het Oude Testament. Daarom is de bijbel als geheel belangrijk voor de verkondiging. Het O.T. heeft daarbij ook nog een eigen waarde los van het N.T.", aldus István Kovács. Een andere predikant formuleerde het als volgt: "Ons is geleerd dat het N.T. belangrijker is. Ik probeer evenwicht te brengen tussen O.T. en N.T. Het

onderwijs van het O.T. is erg praktisch. In verhalen geeft het mensen moed door te laten zien dat lang geleden de mensen met dezelfde problemen bezig waren." "De Thora is erg belangrijk en de profeten. Ik voel mij verbonden met de joodse traditie. Maar dat geldt niet voor alle predikanten" voegt Mária Papp eraan toe. Na haar studie theologie studeerde Mária sociologie van de kerk, in Oxford. "Het unitarisme geeft een gemeenschappelijke basis, waarna ieder een eigen theologie ontwikkelt. Wat mijzelf betreft: literatuur over de joodse theologie is niet beschikbaar. En boeken zijn onbetaalbaar, zeker die uit het buitenland komen." Tot zover Mária.
Anders ligt het voor János Székely. Hij richt zich met name op het N.T. Hij spreekt alleen Hongaars en moet zijn preek voorbereiden tijdens het hooien of onder het voeden van de varkens. Al vindt hij de verhalen van het O.T. meer dan de moeite waard. János behoort niet tot de jongste generatie predikanten en had niet de gelegenheid in het buitenland te studeren. De nieuwe, vaak zeer jonge predikanten, krijgen vrijwel allemaal de kans een jaar naar Amerika te gaan voor studie.

Terug naar het begin. Het eerste gesprek met de bisschop. Desgevraagd benadrukt hij dat het O.T. geen voorbereiding is op het N.T. Het is een zelfstandig onderdeel van de geschiedenis van de Openbaring. Het onderwijs van de oudtestamentische profeten laat de Messiasverwachting zien vanuit de joodse traditie met een eigen eschatologie. Het O.T. heeft een eigen waarde en zo heeft hij het zijn studenten ook geleerd. God is met Israël begonnen maar de uitleg van deze verkiezing is universeel. Denk maar aan de profeten, met name Deutero-Jesaja leert dat God, JHWH, een God van alle volken is. Jezus neemt dit universele concept van God over. En preekt dat God liefde is. Ware godsdienst is een zaak van het hart.
Ik wijs hem erop, met een citaat uit Jeremia 31, dat ook bij de profeten al wordt gesproken van de vernieuwing van het geloof. 'Ik zal mijn wet in hun binnenste leggen.' Dit geeft mijn gesprekspartner meteen toe.
Jezus staat niet tegenover het O.T. maar tegenover de Farizeeërs van zijn tijd, bij wie het geloof teveel een uiterlijke zaak was geworden. Jezus verwerpt deze vorm van religiositeit. Als ik inbreng dat Jezus ons zo terugbrengt tot de essentie van het O.T., waar het mijns inziens gaat om het doen van gerechtigheid, beaamt Árpád dit en vult aan dat ook bij Marcus wordt benadrukt dat ware godsdienst is: het doen van gerechtigheid. Mc.12: 'God liefhebben als je naaste' is de essentie van O.T. en N.T. Natuurlijk wordt los van het N.T. de theologie van het O.T. onderwezen. "De grote verhalen, met name van Exodus worden in het O.T. zelf al uitgelegd en geïnterpreteerd. Het thema van de goddelijke belofte is een van de belangrijkste thema's in de theologie van het O.T.. Het verhaal van Exodus als geschiedenis van de bevrijding van het joodse volk, proberen we ook symbolisch te verstaan met oog op ons eigen leven en eigen situatie. Vijftig jaar communisme was als een tijd van ballingschap. De Revolutie van 1989 was voor ons bevrijding van de onderdrukker. Een nieuwe actualisering van het exodusmotief. Het eigen land zoeken wordt ondersteund door de belofte. Zo proberen we het exodusthema een plaats te geven in ons dagelijks leven." Aldus de bisschop.
Ik kan hier alleen maar in meegaan. Zo kan de Bijbel een heilig boek worden, vul ik aan. Dit bevestigt hij. Als ik vertel dat ik hiermee een zinsnede aanhaal uit een recent artikel van Th.M.van Leeuwen, beginnen zijn ogen te glimmen en haalt hij herinneringen op aan ontmoetingen met Van Leeuwen. (1)
We zitten kennelijk op één lijn en geven toe dat het spijtig is dat we zo weinig van

elkaars vrijzinnige theologie afweten. Het Hongaars en het Nederlands zijn moeilijk en ontoegankelijk. En omdat het in beide gevallen om een klein kerkgenootschap gaat is er ook nauwelijks iets vertaald in het Engels.

Toch blijkt uit de andere interviews dat er voor het merendeel wordt gepreekt uit het N.T., "gemakshalve" wordt er soms eerlijk aan toegevoegd. Of:"Ik ben eraan gewend." Of "We hebben altijd maar één schriftlezing, dus moet je kiezen."
Gezamenlijk volgen van een leesrooster is voor hen een onbekend fenomeen. Een dergelijke afstemming is trouwens wel terug te vinden in de Oecumenische Week van de Eenheid, ook in Roemenië jaarlijks in de maand januari gehouden.
In hetzelfde interview zegt een predikant dat hij zich graag zou willen verdiepen in de joodse theologie. De joodse traditie is zeer de moeite waard. "Ik lees graag Buber maar verder is er geen informatie."
De Unitarische Kerk van Transsylvanië heeft vanuit een isolement haar weg moeten zoeken. De Hongaarse nationaliteit was hun houvast, men voelde zich een nationale kerk. En dit is nog steeds actueel. Dat maakt de prediking lastig. De mensen zoeken steun in hun geloof en verwachten bevestiging van hun vaak nationalistische gevoelens. De kloof tussen het geloof van de gemeente en dat van de predikant kan te groot worden. Het maakt de predikant extra bewust van zijn roeping en opdracht. Een van de predikanten formuleerde dit dilemma als volgt:"Ik kan populair zijn door de nationale identiteit te bevestigen. Maar het is mijn plicht de mensen wakker te schudden. Het onderwijs van Jezus is diep en eenvoudig, vol van wijsheid. Iedereen kan het begrijpen. Tegen het nationalisme in wil ik deze waarden van het onderwijs van Jezus meegeven, zoals 'heb je vijanden lief'. Als predikant wil ik een 'tegenover' blijven. Ik voel mij sterk staan in de profetische traditie van het O.T."
De unitarische kerk werd altijd in de verdediging geduwd. Of nog erger, als niet christelijk beschouwd. De Unitas van God werd gezien als een vermindering van de triniteit. Maar het benadrukken van de Eenheid heeft een heel eigen en diepe grond. Hier is geen sprake van een mindere ofwel negatieve theologie. Hier gaat het om een aanvoelen en benoemen van een innerlijk besef van eenheid voorbij alle verdeeldheid. God wordt als dragende kracht van het leven beleden. Onpersoonlijk, al heeft Jezus deze ondeelbare kracht toegankelijk gemaakt door over God als Vader, Abba te spreken. Als ik inbreng dat toch ook bij de Psalmen soms sprake is van een intiem contact met God, dan wordt dit meteen herkend door mijn gesprekspartner, een van de andere predikanten.

De unitarische predikanten van Transsylvanië zijn dus altijd sterk in de verdediging gedrongen. Zij moesten zich te veel naar buiten richten, steeds in gesprek met de cultuur en de wetenschap. Dit drukte een stempel op hun theologie met te weinig aandacht voor eigen spiritualiteit.
De meeste predikanten benadrukten dat er inderdaad een kloof is tussen datgene wat er van hen op de kansel wordt verwacht en hun persoonlijk geloof. Vooral bij de jonge predikanten, die een jaar in de VS hebben gestudeerd kwam dit aspect ter sprake". Jezus is voor mij een van de profeten naast Boeddha en Mohammed. Ik ben veel met het Taoïsme bezig." Een ander: "Ik lees de Kabbala en de christelijke mystiek. Daar heb ik veel aan voor mijn persoonlijk geloof. De mystiek is mijn mission. En ligt in de lijn van het unitarisme." We komen bij de bespreking van de 'spirituele vernieuwing' hier nog op terug.

Een laatste onderwerp voorlopig, in het zo brede gebied van de bijbelse theologie en de systematische theologie is de plaats van de Heilige Geest. In het eerste interview met de bisschop geeft hij toe dat dat een moeilijk punt is. De tijd was te kort om hier dieper op in te gaan. Tijdens een van de andere interviews hoorde ik meer: "De Heilige Geest waar het N.T. over spreekt is dezelfde als de Geest van God in Genesis 1. We spreken niet over de Geest apart". De unitarische catechismus, een fris groen boekje, geeft duidelijke informatie: "De Heilige Geest is kracht van God, zij openbaart God in en buiten de bijbel. De Heilige Geest is steun van God en helpt ons goed te doen, verlicht ons verstand, maakt onze ziel zuiver, versterkt onze wil en brengt vrede. Zij is kracht van God; aanwezig in de profeten en de apostelen. En in alle mensen die God liefhebben als hun naaste. Door de Heilige Geest kunnen we het onderwijs van Jezus beter begrijpen." Tot zover de catechismus.

Ten slotte vroeg ik herhaaldelijk naar actuele theologische stromingen. Daar kreeg ik geen duidelijk antwoord op, ook niet als ik vroeg: "What is in the air?" Misschien was ik niet helder genoeg in de vraagstelling. Ook er zijn geen nieuwe boeken beschikbaar, of ze zijn te duur. Je kunt daar niet even rondkijken, zoals ik hier in Utrecht vaak even bij de grote boekhandels binnenloop, nieuwsgierig naar nieuwe uitgaven op het gebied van theologie en filosofie. Boekhandels zijn er nauwelijks. Kranten heb ik niet binnen handbereik gezien. Periodieken zijn er niet. Alleen een tijdschrift met nieuws van de hele Unitarische Kerk van Transsylvanië. Wel zag ik in de theologische bibliotheek boeken van Tillich en Pannenberg naast de vele onbegrijpelijke Hongaarse titels. En weet ik van Channing, Emerson, Parker en Martineau uit Engeland. Maar steeds hoorde ik over het isolement. En wat binnenkomt uit de VS aan boeken is gefilterd door de UU; goed bedoeld, daar niet van.
Wat ethische kwesties betreft is euthanasie niet aan de orde. Homoseksualiteit wel degelijk. Daarvan lezen we ook hier in de krant. Bisschop Árpád Szabó heeft het standpunt ingenomen, waar de predikanten trots op zijn: Homoseksualiteit is geen ethisch probleem maar een 'human right'.
Wat de publieke opinie betreft is de TV een belangrijk communicatiemiddel. E-mail en internet zijn voor de unitarische predikanten het belangrijkste venster op de wereld. De meeste van hen hebben de beschikking over een computer.

Noten:

1. In: *Een beetje geloven,* red. W.B.Drees, Balans 1999 p.28

2. Vragen over het avondmaal

Het Avondmaal wordt vier keer per jaar gevierd. Eind september, dankdag; met Kerstmis, Pasen en Pinksteren. Juist wanneer wij remonstranten geen Avondmaal vieren omdat er in deze diensten al zoveel is. Het Avondmaal is bij de unitariërs in Transsylvanië een hoogtepunt in het kerkelijk leven en zeker ook in het geestelijk leven van de gelovigen. Vanouds gaat er een voorbereiding van een week vooraf aan de eigenlijke viering. Het is een periode van inkeer en persoonlijk gebed.
Is er bij ons in de vrijzinnigheid sprake van een zekere avondmaalsmijding, in Transsylvanië zien we bij de vrijzinnigen precies het omgekeerde. Mensen die anders niet

of niet meer komen gaan naar de kerk. Het is voor velen een diep religieuze ervaring, een vernieuwing van het geestelijk leven. Een mystieke ervaring voor sommigen.
De Unitarische Kerk van Transsylvanië is zeer traditioneel. Al 400 jaar viert men op dezelfde wijze het Avondmaal. In tijden van verdrukking gaven de rituelen houvast. De liturgie bij de Avondmaalsviering is uitgebreid. De viering van de maaltijd vindt plaats na de preek, als tweede deel van de dienst. Na gebeden, opnieuw een korte overdenking en een lied volgt de nodiging. In een paar kringen na elkaar, staand rond de Avondmaalstafel, wordt door de predikant brood en wijn uitgedeeld. Eerst aan de mannen en daarna aan de vrouwen. De viering wordt besloten met een gebed en de zegen. Na de dienst gaat iedereen naar huis. Het zou mooi zijn om samen nog te lunchen of iets anders te doen, maar daar is geen accommodatie voor.'
Tijdens de interviews vertelde ik hoe wij in Utrecht Avondmaal vieren in een remonstrantse kerkdienst. De kinderen zijn er vaak bij, en we geven brood en wijn door aan elkaar in een grote kring. Enthousiast reageerden een aantal van de predikanten: "ja, zo zouden wij het ook kunnen doen. Dan is het ook een gebeuren geworden van het hele gezin". Ik van mijn kant was weer onder de indruk van de toewijding waarmee zij de Maaltijd vieren. Zij steken meer verticaal in, zou je kunnen zeggen. Het Avondmaal is allereerst een zaak tussen God en de gelovige. De predikant geeft de communie. Wij remonstranten zetten meer horizontaal in. Wij geven het brood aan elkaar door.
Bij de unitariërs delen de kinderen niet in de viering van het Avondmaal. Na een aantal jaren onderricht te hebben gehad op school, doen zij op hun 14e confirmatie. Een soort toelating tot de volwassenheid. Ze mogen nu voor het eerst hun plaats in de kring innemen en meedoen aan de viering van het Avondmaal. Zijn er onverwacht toch jonge kinderen bij een Avondmaalsdienst, dan doen ze gewoon mee. "'Insane people', die ook niet mee mogen doen, voelen zich wel buitengesloten." Dit vertrouwde mij een van de predikanten toe. Officieel wordt als reden gegeven dat kinderen en 'insane people' het Avondmaal niet kunnen onderscheiden van een gewone maaltijd. (*Perspectives on Communion*, p.41). Dat eerste bestrijd ik en daar hebben we ook heftig over gedebatteerd. Kinderen zien wel degelijk dat er heel iets anders gebeurt dan bij een dagelijkse maaltijd. Daarbij zijn ze ontvankelijk voor het mysterie van het geloof. Anders dan langs cognitieve weg, verblijven ze – met de nodige begeleiding - makkelijk in de ruimte van de geest. Dan kan een viering van brood en wijn een diepe indruk achterlaten. Het niet toelaten van 'insane people' kan pijnlijk zijn, ook voor de naaste familie. Maar omdat er minder medicatie beschikbaar is dan hier is men ook angstig. Je weet nooit wat 'ze' gaan doen. In een volle kerk zijn ze zeer bepalend voor het hele gebeuren waar iedereen zo naartoe heeft geleefd. Wanneer erom gevraagd wordt, krijgen ze wel brood en wijn thuis.
Wat mij opviel bij deze discussie - ik heb de predikanten er allemaal expliciet naar gevraagd - is de openheid. De predikanten tonen belangstelling voor het remonstrantse alternatief.
Nogmaals terug naar het eerste gesprek met de bisschop. Hij vertelde dat bij de viering van het Avondmaal de nadruk ligt op het 'gedenken'. Vandaar de voorkeur voor de instellingswoorden uit 1 Corinthe 11, waar Paulus de woorden van Jezus benadrukt "Doe dit tot mijn gedachtenis". Toch worden ook de teksten uit de synoptische evangeliën gebruikt. Paulus is trouwens verder niet populair. "Het belangrijkste zijn de evangeliën. Het gaat immers om de woorden van Jezus en niet om de woorden over Jezus. Paulus interpreteert de woorden van Jezus. Toch vinden we bij Paulus belangrijk onderricht. Hij geeft ook een meer spirituele interpretatie van de Opstanding. De Opstanding van het vlees, zoals dat is geformuleerd in het Apostolicum, kunnen wij niet accepteren. Pasen is viering van het eeuwig leven. Het gaat daarbij om een kwaliteit van leven.
De basis van ons leven is de liefde van God. Omdat zijn liefde eeuwig is, is God zelf ook eeuwig. Wij zijn deel van zijn liefde gedurende ons leven en wij blijven deel uitmaken van zijn liefde zelfs na onze dood. Dit geeft houvast. 'Wij leven en sterven in God, onze Heer. Aan Hem behoren wij toe' (Rom.14:8)", aldus Árpád.

Al geven de predikanten de communie, toch ervaren zij zichzelf niet als priester, niet als intermediair tussen God en mensen. "Ik breng het brood naar de mensen, ik kijk hen in de ogen. Dan gebeurt er veel. Ik neem als eerste en laat daarmee zien dat ik de eerste ben die Jezus wil volgen. Bij ons wordt de predikant sterk als leider ervaren."
Een van de vrouwelijke predikanten zegt het zo: "De traditie geeft de mensen houvast. Het leven verandert zo snel. Met de economie gaat het slechter. Dan moeten we niet afkerig zijn van veranderingen maar wel voorzichtig. De viering van het Avondmaal herinnert ons eraan dat we een gemeenschap zijn. Dan komen ze allemaal, ook wie anders niet komt. Als ik het brood geef ervaar ik soms angst. Ik voel mijn grote verantwoordelijkheid. Ik voel mij ook geraakt. Ik zie het hele leven, zeker van de oude mensen die dan naar de kerk komen. Hun handen, die het brood ontvangen, zijn verweerd van het harde werken op het land. Nee, ik voel me geen intermediair. Ik ben dienaar van de gemeente".
Als ik vertel hoe wij samen met de kinderen Avondmaal vieren, zegt zij: "Wij unitariërs proberen op twee stoelen tegelijk te zitten. Wij willen liberaal zijn maar durven geen nieuwe stappen in die richting te zetten. Want tegelijk willen we geaccepteerd zijn als een christelijke kerk. Het is altijd schipperen".
Voor unitariërs spreekt het vanzelf dat gasten uit andere kerken welkom zijn bij het Avondmaal.

3. Geestelijke vernieuwing

Geestelijke vernieuwing komt vooral van buiten de kerk. Nieuwe invloeden worden vanuit de VS meegebracht door de jonge unitarische predikanten, die meestal voor een jaar daar een aanvullende studie hebben gedaan. Vaak zijn hun ideeën over de kerk grondig veranderd. Eenmaal terug is het moeilijk weer in de pas te komen met hun eigen unitarische kerk. Deze kloof maakt hen van tijd tot tijd depressief maar ook sterk. Zij willen hun eigen kerk verder helpen. Helaas is de Unitarische Kerk van Transsylvanië niet voorbereid op de moderne tijd. De dictatuur van het communisme heeft ontwikkelingen in kerk en geloof lange tijd geblokkeerd. Na een sterke oplevingen van de godsdienst vanaf 1989, grijpt nu de secularisatie snel om zich heen. In Roemenië is sprake van een grote ongelijktijdigheid. Skaters rijden de ossenwagen bijna onderste boven! Dit zijn geen toeristen maar misschien wel buren. Tibetaanse klankschalen verspreiden hun sonore klank over de weilanden waar nog met de zeis wordt gemaaid. Deze ongelijktijdigheid werkt hartverscheurend, ook voor de predikanten. Vooral de jonge predikanten staan overtuigd van hun roeping in het ambt. Maar hun persoonlijk geloof sluit niet aan bij de verwachtingen van de gemeente.

"In de VS mediteerde ik elke dag. Hier is het moeilijk vol te houden. Het valt niet mee om weer een evenwicht te vinden." Er wordt een groot beroep op hen gedaan en ze verzetten vooral veel sociaal en pastoraal werk Er is weinig ruimte en tijd voor een eigen geestelijk leven. Toch is er grote behoefte en een sterk verlangen naar geestelijke verdieping bij vrijwel alle predikanten die ik heb gesproken.
Door de omstandigheden komt het aanbod van geestelijke verdieping en vernieuwing dus van buiten de kerk. De bisschop ziet de inbreng van overzee met lede ogen aan. De vernieuwing moet van binnenuit komen. Hij wijst op de christelijke mystiek die zo rijk aanwezig is in de christelijke traditie.
In de gesprekken vertelde ik over de situatie in Nederland met een enorm aanbod aan groepen en cursussen ten dienste van eigen geestelijke verdieping en verrijking. Ik vertelde over de meditatiecursussen die ook binnen de remonstrantse gemeenten worden gegeven. En ik voelde mij enigszins gegeneerd toen ik als antwoord kreeg: "Ja, jullie zijn verder met integreren dan wij". Vaak kwam het thema van de mystieke traditie binnen het christendom ter sprake. Een van de docenten merkte op: "De mensen zouden er beter aan toe zijn als ze een authentiek geestelijk leven zouden hebben. De predikanten zouden meer kunnen geven dan nu. Maar wij hebben geen duidelijke spirituele traditie; de opleiding is erg intellectueel gericht en de theologie erg rationeel. Misschien kunnen we in de toekomst iets ondernemen samen met andere protestantse kerken".
Volgens de bisschop vindt er in de gemeenten geen vernieuwing plaats. De nieuwe ideeën uit het buitenland hebben wel invloed op de jonge predikanten en op de jeugd, daar is hij van op de hoogte. Árpád geeft aan dat er wel ruimte is voor geestelijke vernieuwing: "De beginselen van het unitarisch geloof zijn als een frame. Binnen dit frame ben je vrij je eigen theologie te ontwikkelen. Maar we zijn erg voorzichtig. Het unitarisme in Engeland en in de VS heeft zich ontwikkeld op een manier waar we niet blij mee zijn. Meer humanistisch en soms sterk vermengd met andere religies. Dit is geen uitdaging voor de unitariërs van Transsylvanië. Wij willen christelijk blijven. Onze eigen christelijke traditie is zo rijk, ook voor het geestelijk leven. Daar hoef je geen boeddhist voor te worden."
Árpád voegt hieraan toe: "Ook in het gebed kan het geestelijk leven tot uitdrukking komen. Elke morgen houden de studenten zelf een ochtendwijding op het instituut. De eigen spiritualiteit moet ook van binnenuit komen". De studenten krijgen, volgens de bisschop, voldoende mee aan spirituele vorming. Er wordt een religieuze ondergrond verondersteld maar tegelijk zegt hij duidelijk dat de context voor 1989 atheïstisch was. Een aantal docenten en predikanten benadrukt dat herijking van de theologie en van de opleiding hard nodig is.

Theologische reflectie op de nieuwe invloeden trof ik niet aan. Of is het voldoende vast te stellen dat het boeddhisme niet theïstisch is, geen concept van God heeft en alleen gericht is op eigen verlichting en dus niet christelijk? Dat ik, tijdens ons derde gesprek, inbracht hoe het beoefenen van b.v. Zen-meditatie het eigen geestelijk leven, als christen, kan verdiepen, kon de bisschop niet overtuigen."We weten hoe we moeten bidden, waarom zou dit beter zijn?"
Het was een verhitte discussie waar we niet echt uitkwamen. Opvallend was dat weer de eigen christelijke mystieke traditie aan de orde werd gesteld. Nog een keer Árpád: "Mystieke ervaringen vinden we ook binnen het O.T. De mogelijkheden tot verdieping van het geestelijk leven liggen binnen de christelijke traditie. Ook in de

kerkdiensten hebben we momenten van meditatie en stil gebed".
Een van de jonge predikanten, net terug van een jaar studie op Berkeley, zegt van zichzelf dat hij geïsoleerd is in zijn geestelijk leven. Hij mist de ondersteuning van een groep. Hij heeft te weinig geld om veel van de auto gebruik te maken. "De mensen zijn hier ook niet gewend om over hun persoonlijk geloof te praten en de ouderen zijn bang dat we de traditie geweld aandoen met kaarsen en meditatie." Enikö, de enige vrouwelijke ziekenhuispredikant, is geschoold in 'mental health' in het buitenland, Hongarije en de VS. Naast de pastorale zorg, werkt Enikö veel met groepen in de vorm van counseling.
"Problemen worden zo met elkaar uitgewerkt. De mensen gaan hier niet naar een psycholoog of psychiater". Dit werk biedt Enikö aan vanuit de unitarische kerk. In het 'Centre for Mental Health' worden op kleine schaal ook meditatiecursussen gegeven. Enikö: "We werken naar lichaam, ziel en geest. Het is pionieren. Voor veel mensen is dit nog vreemd. Maar zijn ze eenmaal in een groep geweest en hebben ze iets geproefd van het delen van je problemen, waardoor je heelt en weer in balans komt, dan zijn ze enthousiast."

István Kovács benadrukt eveneens dat de theologie teveel naar buiten is gericht. Er is te weinig bewustzijn van een eigen spiritualiteit. István is voorzitter van het predikantenconvent. Hij weet van de predikanten dat "ze alleen staan in hun werk en vaak erg eenzaam zijn. Iedereen komt naar de predikant maar hij heeft zelf geen pastor waar hij/zij heen kan. Het predikantenconvent is daarom van groot belang. We leren daar te delen wat ons bezighoudt. Al zit de schrik van het communisme er nog steeds in. Vooral de oudere predikanten zijn erg achterdochtig. Tijdens het communisme waren er geen studieboeken. De boeken die nu beschikbaar zijn kunnen niet worden aangeschaft omdat ze veel te duur zijn. Het kopen van boeken is een luxe. Daarom komt er vanuit het predikantenconvent een soort boekenfonds. De predikanten kunnen uit dit fonds boeken lenen. Het gaat in de eerste plaats om lexicons, handboeken en woordenboeken". István voegt toe: "De zorg voor het dagelijks leven belemmert geestelijke groei bij de predikanten. Er zijn grote financiële problemen. Van de predikanten krijgt 40% niet het volledige salaris, dat ongeveer 150 Euro bedraagt. Veel predikanten in de dorpen moeten bijverdienen op het land en komen niet aan studie toe. De gemeenten, die voor 1/3 verantwoordelijk zijn voor het salaris, kunnen het niet opbrengen (1/3 wordt betaald vanuit Kolozsvár en 1/3 is toelage van de staat).
Het predikantenconvent is dus erg belangrijk, hierdoor kunnen de predikanten uit hun isolement komen.Op de vergaderingen van het convent kan veel belangrijke informatie worden uitgewisseld. István: "Ik studeerde een jaar in Oxford, sociologie van de kerk. De boeken die voor mij belangrijk zijn, Buber, Levinas maar ook Krisna Murti en Thich Nhat Hanh, leen ik van vrienden. Wat ik lees, deel ik weer met anderen, ook op het convent. Hier is weinig beschikbaar. Helemaal niet voor wie geen Engels spreekt. Geestelijke vernieuwing en verdieping is van groot belang voor de predikanten maar ook voor de toekomst van onze kerk".

Bij navraag blijkt het Amerikaanse 'Centre for free Religion' in Californië minder pretentieus te zijn dan ik had verwacht. Dit kleine instituut heeft geen aanbod van cursussen maar verleent vooral praktische en materiële hulp ter ondersteuning van bepaalde projecten. Zo publiceert het preken uit Transsylvanië, die ter plaatse niet kunnen worden uitgegeven.

4. Het gemeenteleven en het leven van de predikant

Als Hongaarse minderheid hebben de unitariërs het niet gemakkelijk in Roemenië. De kerk is hun houvast, ook voor hun Hongaarse identiteit. In de tijd van het communisme was de samenleving totaal atheïstisch. Er was geen godsdienstonderwijs en buiten de kerkdienst was elke vorm van samenkomst verboden. De predikant werd in een slecht daglicht gesteld. Theologie werd vrijwel onmogelijk gemaakt. Een van de predikanten vertelde hoe hij het werk van zijn vader in gevaar bracht door de keuze van zijn studie. Hij verloor het contact met zijn ouders voor lange tijd. Zwierf op straat, probeerde een onderkomen te vinden zodat studeren mogelijk werd. Het levensverhaal van de oudere predikanten is vaak zeer aangrijpend. Hun geestelijke en morele weerbaarheid werd zwaar beproefd. Unitariër te zijn en Hongaar maakte de weerstand nog groter. Tijdens de interviews raakte ik onder de indruk van hun kracht en sterke besef van roeping. Het zijn sterke leiders, bewust van de traditie waarin ze staan. Overtuigd van de waarden en normen die zij als liberale christenen willen doorgeven.

De predikanten bepalen het gezicht van de gemeente. Zij zijn voortrekker. Meestal hebben ze een bijbelkring en preken elke zondag. Ze werken fulltime maar worden niet als zodanig betaald. Ze zijn verantwoordelijk voor de boekhouding, de mensen en het gebouw.
In een van de dorpen bij Sf.Gheorghe was de onderwijzer naar de stad verhuisd. Van de unitarische dominee werd gevraagd om nu ook leiding te geven aan het culturele leven van het dorp. Dezelfde predikant spande een rechtszaak aan tegen een van de rijke dorpelingen. De vijf hectare grond van de kerk, door manipulatie van de burgemeester in bezit van deze rijke dorpeling, moest teruggegeven worden aan de rechtmatige eigenaar. En het is gelukt. Omdat er vaak niemand anders beschikbaar is knapt de predikant de meest netelige kwesties op. Als enige autobezitter (meestal een gift van de partnergemeente uit de VS), is de predikant dikwijls taxichauffeur waar nodig. Openbaar vervoer is er nauwelijks.
De predikanten benadrukken dat er een 'social program' moet komen. Er is geen georganiseerde diaconie. Voor acties, kosten voor een specialist b.v., neemt de predikant het initiatief. Een diaconie moet over geld kunnen beschikken, maar het wordt lastig als dat geld er niet is.
Voor het pastoraat is de predikant volledig beschikbaar. Eén van hen probeert op afspraak te werken. "Is er een serie gesprekken nodig dan blijven de mensen vaak na de eerste keer weg. Ze begrijpen niet dat ze zelf aan hun probleem moeten werken. Ze willen van mij een antwoord terwijl ik samen met hen naar een eigen antwoord wil zoeken." Eén van hen over beschikbaar zijn: "The gate is always open".
Het dagelijks leven van een predikant komt chaotisch op mij over. Hoe anders zijn wij dit gewend. Van tijd tot tijd steeg mijn ergernis behoorlijk als er weer eens iemand dwars door een interview liep. Terwijl de predikanten heel wat ontboezemingen deden en twee uur nog veel te kort vonden. Het waren steeds kleinigheden die ons stoorden maar ik had er kennelijk meer last van dan zij.
Het gemeenteleven lijkt toch goed georganiseerd te zijn. De vrouwenvereniging komt regelmatig bijeen. Het koor repeteert, de kerkenraad heeft de algehele leiding met een eigen voorzitter naast de predikant. Er wordt naar elkaar omgekeken en men vormt een gemeenschap met elkaar.

De vrouwenvereniging is zonder meer de ruggengraat van de gemeente. Hier worden problemen gesignaleerd en plannen voor hulp uitgebroed. Al met al is het gemeenteleven erg belangrijk voor de mensen. Helaas groeien de gemeenten niet in aantal.
De kerkdiensten worden zeer trouw bezocht. In de stad behoort de intelligentsia voor een zeker gedeelte tot de unitarische kerk. Op het platteland zijn vanouds hele dorpen unitarisch. De kleine witte kerkjes zijn sterke getuigen van een eeuwenoude, vrijzinnige traditie.
Voor ons klinkt het wellicht ouderwets dat de predikant de spil is waar alles om draait. Voor de mensen daar is het vaak noodzaak naast traditie. De mensen zijn teveel in beslag genomen door hard werken. Ze zijn daarbij gewend aan leiding. Economisch gaat het slecht. Met een inflatie van 300% is het land haast onbestuurbaar geworden.
De oudere mensen in de stad hebben nauwelijks geld om de gasrekening te betalen. De pensioenen bedragen niet meer dan een fooi. Wie werk heeft, werkt zo mogelijk dubbel. Vaak in het weekend nog op het land. De mensen in de dorpen hebben het naar verhouding beter dan de mensen in de stad. Zij blijven zoveel mogelijk selfsupporting. Winkels zijn er heel weinig, uitgezonderd de dranklokalen. Aan alcohol is geen gebrek.
De kerk en het geloof, orthodox of vrijzinnig, zijn de basis voor het leven, en hebben een grote plaats in het dagelijks bestaan.

Met een van de vrouwelijke predikanten heb ik doorgepraat over het leiderschap van de predikanten. Zij geeft toe dat het ook aan de persoon ligt, in hoeverre je je identificeert met je werk als predikant. "De predikant was vanouds de leider van het dorp maar dat is toch niet meer van deze tijd. Je bent begrensd in je mogelijkheden, ook in wat je kunt zijn voor een ander. Sommige predikanten hebben teveel pretenties. De jongere zijn meer bescheiden in hun opstelling."
Toch blijft de predikant het eerste aanspreekpunt voor alle problemen. Want een bezoek aan een psycholoog of psychiater is onbetaalbaar. En doorverwijzen door een predikant ongebruikelijk. Dit alles maakt wel dat de predikanten zeer geliefd zijn maar ook overbelast en dat zij zichzelf uitputten.
Er zijn veel problemen onder de predikanten. Wanneer zij het werk niet meer aankunnen is er nauwelijks of geen professionele hulpverlening. Ook dan is de alcohol zeer gewillig.
Toch zijn de predikanten ook weer heel verschillend. Graag laat ik nog een ander geluid horen.
Een van de oudere predikanten, hij had nog Russisch geleerd, benadrukte dat hij niet alles alleen kon klaren in de gemeente. Hij had een groep vrijwilligers om zich heen. Zij waren behulpzaam bij het organiseren van gemeenteavonden en andere zaken van belang. "Ik moet hen helpen en begeleiden in de groei van het geloof, dat is mijn taak." Verder: "Elke twee maanden probeer ik een bijeenkomst te organiseren voor de gemeente. Kort geleden bereidde ik een lezing voor over bloemen in de bijbel. De schilderkunst besprak ik en ook gebruikte ik veel gedichten. De voorbereiding was intensief maar het was een groot succes in mijn loopbaan als predikant. Er kwamen ongeveer 100 mensen. Ik sprak ook over de Bach-bloesemtherapie en kocht hier een boek over. Ik wist hiervan door een esoterische groep die hier de gemeentezaal gehuurd had. Ik raakte met hen in gesprek, al ben ikzelf niet esoterisch. Maar mijn zoon, die katholiek is en pianoleraar, komt vaak bij deze groep en wij praten er veel over samen.
In mijn gemeente, in Kolozsvár, die bestaat uit intellectuelen en arbeiders, zijn het

vooral de intellectuelen die geïnteresseerd zijn in de esoterie. Mijn eigen inspiratie haal ik uit boeken. Kolozsvár is een cultureel centrum. Maar ik heb veel verloren in de tijd dat ik predikant was op een dorp. Er was toen geen ruimte voor studie en ik kreeg niet de gelegenheid om in het buitenland te studeren. De tijden waren slecht. Pas toen ik in 1990 naar Nederland ging, naar een vriend die lid is van jullie NPB, realiseerde ik mij wat het communisme met het land had gedaan.
Het was moeilijk vóór de Revolutie. Leraren en vrienden kon je nooit helemaal vertrouwen. Je moest altijd voorzichtig zijn, je werd voortdurend in de gaten gehouden. Toch had ik nooit problemen met preken. Je kunt zoveel zeggen met de gelijkenissen van Jezus en de boodschap werd begrepen. Alleen we konden de geschikte boeken niet krijgen. Door ons grote isolement wisten we niet wat er gaande was. Voor de preekvoorbereiding hadden we alleen de beschikking over boeken uit de tijd van de Eerste Wereldoorlog. Nu ben ik in de gelegenheid om aan de gezamenlijke preekvoorbereiding met collega's mee te doen. We gebruiken dan verschillende vertalingen. Zelf gebruik ik bij mijn preekvoorbereiding teksten en gedichten, ook uit andere godsdiensten. Het pastoraat speelt mee en mijn intuïtie."

Ook bij de andere predikanten kwam de situatie van voor de Revolutie vaak ter sprake. "Voorheen mochten de leden van de communistische partij niet naar de kerk. En een zeker percentage Hongaren moest lid zijn van de partij. Het is een illusie dat alles in één keer veranderd zou zijn. De tijd van het communisme werkt nog steeds door. B.v. in een onverschillige houding van ouders ten opzichte van de religieuze opvoeding van hun kinderen. Vlak na de Tweede Wereldoorlog waren de mensen nog enthousiast. Velen werden lid van de partij uit idealisme. Maar het werd steeds minder. De predikanten kunnen nu vrijuit spreken. Er wordt niet meer afgeluisterd. Vergaderen is toegestaan en vrij reizen. En de staat geeft nu ook steun aan de unitarische kerk, al is het niet veel. Maar het dagelijks leven is slechter dan vóór 1989. Toen waren de winkels leeg maar iedereen had wel connecties om toch aan boter en suiker te komen. Voor de oude mensen is het nu heel erg moeilijk. Ze kunnen alleen de huur betalen. In deze omstandigheden is het moeilijk de mensen te bemoedigen."
Ook de andere predikanten benadrukken dat de mensen veel problemen hebben, economisch, sociaal maar ook psychisch en geestelijk. Vier zelfmoorden in één jaar, op een klein dorp, waar het leven zo vredig lijkt, is wel veel. De mensen worden armer. De jeugd verlaat het land: "Wij hebben ze niets te bieden". Een andere predikant: "Iedereen hier in het dorp is werkloos, en werkt daarom op het land. De oogst is ieder jaar een gok. Veel jonge mensen werken in Hongarije of emigreren. Daar is toekomst. Dat betekent dat wij verliezen."

5. De organisatie van de kerk

De Unitarische Kerk van Transsylvanië is vanouds goed georganiseerd.
Het gebied waar de gemeenten zich bevinden is verdeeld in vijf districten, waaronder de Homorod-vallei in het midden van Transsylvanië en de Golden Valley in het westen. Hier werd vroeger goud gevonden. Vanouds wonen hier veel unitariërs, sommige dorpen zijn zelfs voor 100% unitarisch.
Elk district staat onder de leiding van een deken en een lekenvoorzitter. Er zijn in totaal ongeveer 125 gemeenten en nog eens 30 gecombineerde gemeenten.
Landelijk gesproken is het Consistorie het hoogste orgaan. Het Consistorie bestaat uit vertegenwoordigers van de districten, 1/3e geestelijken en 2/3e leken. Er zijn getrapte verkiezingen. Het Consistorie komt 4x per jaar bij elkaar. Uit het Consistorie wordt de bisschop gekozen voor een periode van zes jaar. Hij kan ook herkozen geworden. De bisschop blijft deel uitmaken van het Consistorie en heeft zo veel invloed.
Tijdens het communisme werd de bisschop gekozen voor het leven en was voor zijn benoeming de goedkeuring van de staat nodig. De communistische staat had er groot belang bij dat de 'macht' van de kerk in handen was van enkele personen. Vanaf 1989 was het mogelijk om, na een onderbreking van 40 jaar, de organisatie van de kerk weer te herstellen. Synodevergaderingen werden na lange tijd weer gehouden.
De Algemene Vergadering komt één keer per jaar bij elkaar en wordt voorbereid door het Consistorie. De leden van de Algemene Vergadering worden gekozen door de gemeenten.
Eens in de drie jaar is er een synodevergadering. Kerkordewijzigingen worden hier besproken, theologische kwesties hier behandeld. Op de synodevergadering wordt ook de bisschop ge/herkozen.
De bisschop bepaalt voor de kleine gemeenten welke predikant er wordt benoemd. Hij adviseert de grotere gemeenten, die een nieuwe predikant nodig hebben. De bisschop houdt de administratie van de kerk in de gaten, de fondsen en het beheer over het bezit van de kerk. Ook houdt de bisschop toezicht op de scholen en het theologisch seminarium. Hij begeleidt het kerkelijk personeel, waaronder de dekens.
Een vergelijkbare kerkorganisatie vinden we bij de hervormde kerk in Roemenië, ook Hongaren trouwens. Met dit verschil dat bij de hervormden aan het hoofd van elk district een bisschop staat. Er zijn twee hoofddistricten.
De deken houdt toezicht op het district waarvoor hij is aangesteld. Hij wordt gekozen door de plaatselijke gemeenten maar werkt samen met en voor de bisschop. De deken begeleidt de predikanten van zijn district. De predikanten doen hem één keer per jaar verslag van hun werk. De deken organiseert vergaderingen voor het district.
Bij welke kerk je hoort wordt overigens bepaald door geboorte. De jongens krijgen vanzelf het lidmaatschap van vaders kerk, de meisjes het lidmaatschap van moeders kerk. Er zijn veel gemengd gehuwden, vooral Reformatus (herv.) en unitarisch.

De plaatselijke gemeente wordt bestuurd door de kerkenraad. De voorzitter is een vrijwilliger uit de gemeente. Het dagelijks bestuur wordt gevormd door de voorzitter, predikant en penningmeester.
De verhouding kerkenraad/predikant is analoog aan die van consistorie/bisschop. In de praktijk heeft de predikant dus de meeste invloed. In kleine gemeenten fungeert hij als burgemeester, als deze zelf elders woont.
Hoewel democratisch opgebouwd, naar presbyteriaans model zoals we dat terugvinden in andere protestantse kerken, wordt de Unitarische Kerk van Transsylvanië eigenlijk door de bisschop bestuurd.
Dit is een wonderlijke situatie, temeer daar de bisschop wordt gekozen uit het consistorie. De dekens worden evenmin van hogerhand benoemd maar van onderaf gekozen door de predikanten.

De autonomie van de plaatselijke gemeenten is beperkt door de invloed van de bisschop en van de deken, maar ook door het gezag van de staat. De grote invloed van

de bisschop komt terug in de verschillende interviews. De predikanten spreken nooit over 'Árpád' maar altijd over 'de bisschop'. Er wordt steeds liefdevol en met veel respect over hem gesproken. De bisschop wordt gezien als een wijs man, met een zeker charisma en een open geest voor nieuwe ideeën. Ook bij de hervormde kerk (Reformatus) hebben de bisschoppen een indrukwekkend aantal verantwoordelijkheden en bevoegdheden. Maar daarnaast zijn zij tevens predikant. Dat laatste is niet het geval bij de unitarische bisschop.

Hoewel de verhoudingen in de organisatie van de kerk hiërarchisch zijn, is er toch sprake van een echte samenwerking tussen de geestelijken (predikanten) en de leken (vrijwilligers), die soms grote verantwoordelijkheid dragen. Zo blijft de unitarische kerk een protestantse kerk in hart en nieren.
Een van de predikanten zegt hierover: "We willen laten zien dat een christelijke kerk vrij kan zijn en open. En toch trouw aan haar traditie. Spiritueel zijn wij van belang voor de samenleving van Transsylvanië. De mensen zoeken opnieuw naar de zin van het leven".
Naast het Avondmaal en de Confirmatie kent de unitarische kerk nog de volgende ceremoniën:

- Doop — Doorgaans worden de kinderen gedoopt als ze klein zijn maar de volwassen doop is niet onbekend.
- Huwelijk — In de kerk gevierd, geldt ook hier als bevestiging van het burgerlijk huwelijk. Gods zegen wordt gevraagd over het toekomstig leven van het bruidspaar.
- Begrafenis — Er wordt afscheid genomen van de mens die overgaat naar het eeuwig leven. 'Niemand leeft voor zichzelf.' (Rom.14,7-8)

Opvallend is dat Doop en Avondmaal niet als sacrament worden genoemd, zoals in andere, niet vrijzinnige protestantse kerken het geval is. Deze rituelen vallen onder de ceremoniën als huwelijk en begrafenis. Maar ze worden toch ook weer als iets aparts beschouwd, omdat ze gebaseerd zijn op het leven van Jezus.
Evenals bij andere protestantse kerken bepalen de grote feesten het kerkelijk jaar: Pasen, Pinksteren en Kerstmis. Ook wordt Hervormingsdag gevierd, 31 oktober en de sterfdag van Ferenc Dávid, 15 november.

6. Oecumene

Roemenië telt momenteel 23 miljoen inwoners, hiervan woont 53 % in de stad. Er leven 22 minderheidsgroepen, o.a. Duitsers, Hongaren, Russen, joden en zigeuners. De ruim 1½ miljoen Hongaren vormen een grote minderheidsgroep, ruim 7% van de bevolking. De Duitsers (Saksen) nog maar 0,4 % en de zigeuners 1,8 % (1) De minderheden wonen vooral in Transsylvanië. De Hongaren die in Roemenië wonen zijn grofweg te verdelen in twee groepen: de Séklers in Oost-Transsylvanië en de overigen die vooral in het midden en westen van Transsylvanië wonen. De Séklers waren lange tijd de verdedigers van het Hongaarse rijk tegen de Turken. Zij hoefden geen belasting te betalen, waren zelfbewuste krijgers en erg op zichzelf. Zij voelden zich superieur. Een niet onbekende eigenschap, die iets weergeeft van de Hongaarse mentaliteit. De Roemenen behoren tot het overgrote deel tot de Roemeens-orthodoxe

kerk. De Hongaarse minderheid kent in volgorde van grootte de volgende kerkgenootschappen: rooms-katholieke kerk, hervormde kerk (Reformatus), unitarische kerk en de evangelisch-lutherse kerk. Al tijdens het communisme waren er ook kleine gemeenten van zevendedagsadventisten en baptisten. Na de opening van de grenzen in 1989 zijn er vanuit het buitenland allerlei gemeenschappen en sekten ontstaan of opnieuw opgeleefd, zoals de Pinkstergemeente en de Jehova's Getuigen.
De unitarische kerk was steeds standvastig aanwezig, weliswaar vaak verdrukt en zelfs ontkend.
Al jaren is de Unitarisch Kerk van Transsylvanië lid van de International Council of Unitarians and Universalists (ICUU). Zo is zij opgenomen in de sterke wereldwijde organisatie van de UU. Eén van haar predikanten maakt deel uit van het hoofdbestuur.
De banden tussen Noord-Amerikaanse UU en de unitarische gemeenten in Roemenie zijn verstevigd door het 'Partner Church Project' opgericht in 1988 door o.a. Judit Gellérd. In 1993 is de Partner Church Council in het leven geroepen om het programma te coördineren. Binnen een paar jaar waren vrijwel alle unitarische gemeenten van Transsylvanië verbonden met een partnergemeente in de VS. (2)
De Unitarische Kerk van Transsylvanië is lid van de IARF vanaf de oprichting in 1900. Een poging om lid te worden van de Wereldraad van Kerken in de jaren '90 is mislukt. Het lidmaatschap werd hen geweigerd. Freedom, Reason and Tolerance, de oude unitarische drieslag stond hoger in het vaandel dan de belijdenis van de Wereldraad: "Jesus Christ God and Saviour". Deze belijdenis kon de unitarische kerk niet ondertekenen.

Wat betreft de nationale oecumene citeer ik Sally van de Graaf. Zij heeft belangrijk werk verricht met haar scriptie voor de kerkelijke opleiding in Utrecht: "*Gemeentecontacten tussen gemeenten in Nederland en Roemenie*".
Zij schrijft: "Tijdens de communistische periode werd de oecumene van hogerhand opgelegd. In juni 1949 riep Iustinian, de patriarch van de Roemeens-orthodoxe kerk alle christelijke kerken en de joodse- en moslimgemeenschap bijeen in Boekarest. Daar werd een verklaring getekend, die de gemeenschappelijke opdracht van de kerken vaststelde tot de strijd voor de vrede en de verheffing van het volk. Gedurende de verplichte oecumenische bijeenkomsten in de jaren daarna besloeg het vaste 'marxistische onderwerp' het grootste gedeelte van de vergadering. Dit verklaart waarom men na 1989 niet enthousiast was om nu vrijwillig deze oecumenische contacten voort te zetten.
De oecumene is niet georganiseerd. Er is geen officiële Raad van Kerken. Er bestaat wel vanaf 1990 een Bond van Hongaarse christelijke kerken in Roemenië. Deelnemers zijn: de rooms-katholieke kerk, hervormde kerk (Reformatus), unitarische kerk en de evangelisch lutherse kerk." (3) Doel van deze Bond is teruggave van de tijdens het communisme onteigende goederen van de kerken (land en gebouwen).
De plaatselijke oecumene is afhankelijk van de locale situatie. Bijeenkomsten die worden georganiseerd zijn incidenteel van aard. Een belangrijk moment is de 'Gebedsweek voor de Eenheid van alle Christenen', jaarlijks gehouden van 18-25 Januari. Uit de interviews met de predikanten in Kolozsvár, blijkt dat deze gebedsweek een goed aanknopingspunt is om oecumenische contacten op te bouwen, die weer van belang kunnen zijn voor de toekomst van de unitarische kerk.
Een van de predikanten van Kolozsvár is zeer positief: "We organiseren bijeenkomsten en debatteren over ethische kwesties en praktische zaken. Naar de theologiestudenten

heeft dit een goede uitwerking. Ze leren samenwerken met andere kerken. Helaas is er geen communicatie met de orthodoxe kerk. De staatskerk is erg nationalistisch".
Een andere predikant begon zijn loopbaan in Petrosani, een mijnwerkersplaats in het zuiden van Transsylvanië. Een aparte oecumęnische plek. Tijdens het communisme trokken veel arbeiders naar deze mijnstreek, op zoek naar werk. De unitarische gemeente van Petrosani is door deze omstandigheden zeer oecumenisch. Waar mensen zo op elkaar zijn aangewezen worden kerkmuren geslecht. Een ander bericht is weer uit een van de dorpen, waar noodgedwongen het jeugdwerk oecumenisch is opgezet. "Het is een nieuw begin, open naar de toekomst. Waardoor misschien ook nog eens mensen uit andere kerken unitarisch worden."
Profileren door meer 'public relations' is ook voor deze vrijzinnigen een nieuwe kans. Want aan zending heeft de unitarische kerk nooit gedaan.

Een belangrijke vraag is: Is er veel veranderd sinds de contacten met de UU partnerkerken intensiever zijn geworden? "Ja, er is veel veranderd. Voor het eerst was vrij reizen een mogelijkheid. Veel gemeenten in de VS maakten het financieel mogelijk een deel van de partnergemeente uit Transsylvanië over te laten komen. En zij maakten in de VS kennis met andere vormen van het unitarisme." "Veel unitariërs uit de VS kwamen naar Transsylvanië. Zij waren erg onder de indruk van de authentieke manier van vrijzinnig kerk zijn. Om jaloers op te zijn. 'They are rooted.' En dat missen zoveel Amerikanen". In veel ontroerende artikelen en overdenkingen is daar een neerslag van te vinden in de bundel: *UU Sermons on Transylvania.*

Noten:

1. Reisgids, Lonely Planet. *Romania/Moldova*, London 1998
2. C.A.Howe, *For Faith and Freedom*, Boston 1997
3. S. van de Graaf-Leentfaar, *Gemeentecontacten tussen gemeenten in Nederland en Roemenië*. Uitg. SRBN 1997

7. De Remonstrantse Broederschap

Mijn vraag over verdraagzaamheid is niet expliciet aan de orde geweest. Wel indirect, waar we hebben gesproken over omstreden kwesties als homoseksualiteit en nationalisme. De gesprekken van de interviews waren open maar men was toch voorzichtig. Er werd veel vragenderwijs geformuleerd.
Ik herkende het citaat: "Some questions answer your faith. This faith questions your answers". (1)
Als reactie op de beginselverklaring van de Remonstrantse Broederschap waren er nauwelijks tegenwerpingen. De meesten vonden de beginselverklaring ronduit unitarisch. De bisschop parafraseerde als volgt: "Christus zouden wij weglaten. Deze theologische titel gebruiken wij niet. Bij de laatste regel wil ik aanvullen: to worship and serve God and humanity". Hij voegde hieraan toe: "Wat de aanduiding Christus betreft, onze traditie is zich erg bewust van de lading die deze theologische aanduiding met zich meebrengt. Het duidt de herrezen Christus aan. Het was een cruciaal moment in de geschiedenis toen de unitariërs begonnen te preken over Jezus als mens. Jezus is geen subject van aanbidding. Alleen God is subject van aanbidding".

Noten :

1. In: G.D. Chryssides, *Unitarian Perspectives*, London 1999, p.105.

8. De theologische faculteit

De predikanten van de unitarische kerk krijgen hun opleiding in Roemenië aan het Verenigd Protestants Instituut in Kolozsvár/Cluj, een afdeling van de Universiteit van Cluj. Sinds 1949 zijn hier de opleidingen gevestigd van de unitarische kerk, de hervormde kerk (Reformatus), en de evangelisch-lutherse kerk. Sinds 1990 duurt de opleiding vijf jaar. De theologische faculteit is een gezamenlijk instituut. Maar er is geen uitwisseling tussen de protestanten onderling. Alleen het Hongaars is de gezamenlijke binding. Voor de unitariërs is er een leerstoel voor bijbelse theologie, geschiedenis, systematische theologie, en praktische theologie. De laatste leerstoel is al 40 jaar vacant. De praktische vakken worden met lapmiddelen gegeven. Daarom is voor pastoraat ook geen praktische vorming mogelijk. De praktische vakken worden in theorie gegeven, uitgezonderd homiletiek. Er worden preek-oefeningen gehouden.
Tijdens mijn verblijf werd het besluit genomen de vacature voor de praktische theologie weer open te stellen.
Tijdens de studie moeten de bijbelse grondtalen, Hebreeuws en Grieks, en ook Latijn worden geleerd. De studie wordt afgesloten met een klein predikantsexamen. De studenten krijgen door de bisschop een eerste standplaats toegewezen, meestal een klein dorp. Na twee jaar leggen zij het grote examen af. Dan kunnen de jonge predikanten beroepen worden op dezelfde plek of elders.
De nieuwe docenten zijn jong en hebben na hun afstuderen een jaar in de VS doorgebracht voor vervolgstudie. Zij zijn kritisch over de theologie opleiding: "De unitarische traditie is weliswaar goed bewaard maar het instituut is niet open. We groeien niet, noch in getal, noch geestelijk. Er is b.v. niet echt ruimte voor wetenschappelijke discussie over bepaalde aspecten van de traditie. Juist in de vorming tot predikant moet er ruimte zijn voor het debat en voor de twijfel, die daarin wellicht meekomt. Zo vorm je een kritische geest en een 'open mind', van belang voor de studenten."
Het blijkt moeilijk te zijn de winst van het buitenland te integreren. Nieuwe inzichten ten aanzien van de unitarische geschiedenis worden niet geaccepteerd. De recente unitarisch theologie heeft nog geen plaats. " Ik stop bij Channing en Emerson." "We zijn ook niet voorbereid op de issues die van buiten komen. Terwijl we de studenten juist willen voorbereiden op een zeer snelle secularisatie. Daar heb je juist een kritische geest voor nodig. Het is jammer dat de leerstoel praktische theologie al zolang vacant is. Het preken wordt niet echt geleerd. De praktische theologie wordt niet door iemand gegeven die gespecialiseerd is. Het is wel vaak voorgesteld maar er werd niet echt op gereageerd."
De docenten doen wat ze kunnen."Ik probeer de studenten een stuk spirituele verdieping mee te geven. We zoeken naar meer openheid." De oudere docenten blijven erg traditioneel. Zij kijken naar de 16e eeuw en zeggen: 'dat zijn wij'. Maar zo is het natuurlijk niet. Er is een hiaat. Hulp van buiten is nodig om de jonge generatie op te voeden. En om de nieuwe ontwikkelingen, zeker in de theologie te integreren.
"De UU in de VS heeft veel goede dingen, zoals hun organisatie. Maar hun context is zo anders."

"Voor ons is de vraag: hoe gaan we op een vernieuwende, liberale manier om met de christelijke traditie? Mijn eigen geloofsleven ontwikkelt zich op een heel eigen manier ook door wat ik in de VS heb geleerd. De Unitas van God gaat terug naar de monastieke traditie van de Middeleeuwen en van daarvoor. Mijn persoonlijk geloof is wel heel ver verwijderd van wat de mensen hier zijn gewend te horen in de unitarische kerk."
Het geloofsleven van de mensen in Transsylvanië is, volgens een andere predikant, ook niet zo uitgesproken. Ieder gaat naar zijn eigen kerk, rooms-katholiek, Reformatus of unitarisch. Maar hij weet niet precies het verschil. "Het is mij ook niet altijd even duidelijk wat nu mijn verantwoordelijkheid is. Moet ik echt uitkomen voor mijn geloof?" Dit dilemma heb ik ook veel bij de andere predikanten gehoord. Er is een groeiende discrepantie tussen het persoonlijk geloof van de predikanten en de verwachtingen van de gemeente. Daaraan moet worden toegevoegd dat de unitarische kerk vooral erg praktisch is. Al met al is het lastig te zeggen wat unitariërs momenteel zijn.
In sommige gevallen leiden de predikanten een soort dubbelleven. Toch moeten ze volledig beschikbaar zijn voor de mensen die met hun problemen komen. Dit leidt niet zelden tot een depressie bij de predikanten. Een jaar studie in de VS haalt veel meer overhoop dan werkbaar is!
Je kunt hier kritische kanttekeningen bij plaatsen. Is dit extra studieaanbod op deze manier wel zinvol? De eigen opleiding is intellectueel en theoretisch. De praktische theologie, door de nood, onderbelicht. Hier ligt een intern probleem. Toch moet ik nogmaals onderstrepen hoezeer ik getroffen was door de vaak krachtige persoonlijkheid van de predikanten. Ze zijn zich bewust dat ze geen gemakkelijke weg hebben gekozen met het ambt van predikant voor de unitarische kerk.
Kernvraag blijft: hoe kunnen we de traditie bewaren en toch vernieuwen? Het is moeilijk, temeer daar de meeste gemeenten plattelandsgemeenten zijn. Veranderingen kunnen alleen maar stap voor stap. Pas na de Revolutie van 1989 werden vrouwelijke studenten toegelaten tot de studie theologie. Twee vrouwen op vijf mannen. Het toelatingsexamen werd voor hen extra zwaar gemaakt. Zij moesten bewijzen dat ze het waard waren. Het was en is pionieren in een sterk patriarchale kerk.
Nu zijn er 6 vrouwelijke predikanten op 110 mannelijke collega's Ook de feministische theologie heeft met een aantal boeken haar intrede gedaan, maar is eigenlijk moeilijk te plaatsen. Er is geen synchroniciteit met de ontwikkelingen in de samenleving in de VS en West-Europa. De feministische theologie is de neerslag van een stuk cultuurgeschiedenis dat hier, in het Westen, heeft plaatsgevonden. Overplaatsen naar Oost-Europa geeft kortsluiting. De vrouwelijke predikanten, die ik heb gesproken, hebben het extra moeilijk. Het is net als met het straatbeeld: de skater die bijna de ossenwagen onderste boven rijdt. "We hebben tijd nodig, we zijn nog niet zover."
Omdat er geen 'oefening in pastoraat' voorhanden is, kiezen veel jonge predikanten voor een studiejaar 'pastoral counseling' aan een van de universiteiten van de VS. Meestal Starr King College in Berkeley, California. Het is na een jaar pastorale studie extra moeilijk om terug te komen. "Een jaar is eigenlijk tekort om het counselen echt in je vingers te krijgen. Je raakt toch ontworteld en blijft tegelijk Transsylvaniër in hart en nieren." Terug in Transsylvanië is er geen begeleiding, geen feedback. Hopelijk wel vrienden of collega's die met hetzelfde probleem zitten. Een van de docenten gaf dit meteen toe: "Als de studenten een pastoraal supervisor hadden zouden ze veel beter begrijpen waar het om gaat. Soms zijn ze verloren". De decaan

van de faculteit is degene die verantwoordelijk is maar dit werkt niet als supervisie. Er is ook geen pastorale supervisie voor predikanten. Er is ook niet zoiets als een pastorale training. De predikanten moeten wel elke vijf jaar terugkomen. En krijgen dan steeds hetzelfde verhaal te horen. Net als de studenten worden ze steeds beoordeeld en niet begeleid.
De meeste predikanten werken en leven geïsoleerd in de dorpen. Elk jaar een week 'bijscholing' voor de predikanten zou goed en heilzaam zijn. Het convent heeft de laatste jaren waardevolle initiatieven in deze richting genomen.
Een van de predikanten schrok toen ik over supervisie wilde praten. De aanduiding wordt in eerste instantie misverstaan. Men denkt aan controle van de staat. Na uitleg van mijn kant wordt meteen gezegd dat de predikanten deze supervisie erg missen. "We hebben het nodig maar we zijn er nog niet aan toe." Een predikant, terug uit de VS na een jaar pastoral counseling, vertelt dat hij deze vorm van werken ook toepast in de gemeente. "We zijn niet echt opgeleid om te counselen maar de technieken heb ik tot mijn beschikking. We kunnen de methoden ook gebruiken maar de problemen zijn zo heel anders. En de mensen zijn nog steeds achterdochtig. Het is moeilijk om echt tot iemands ziel door te dringen. Ik werd het mijzelf ook bewust want ik ben zelf ook opgegroeid onder het communisme."
"Supervisie als werkondersteuning hebben we niet. We hebben het wel hard nodig maar er is geen geschikte persoon. En we zijn er nog niet aan toe. De mensen willen hun innerlijk niet delen. Er is geen onderling vertrouwen. Na 1989 is het verleden ook niet geschoond. Het communistisch systeem bleef interfereren, zelfs in de families. Veel van onze predikanten zaten gevangen. Ze zijn verraden. De onderlinge verhoudingen zijn nog lang niet hersteld."
Een van de jonge predikanten, eveneens net terug uit de VS, geeft meteen aan bij het begin van ons interview, dat er veel meer praktijkervaring nodig is. Maar hier zijn de juiste mensen er nog niet. De supervisor uit Berkeley zal voor een paar maanden overkomen om supervisie te geven aan hen die net terug zijn uit de VS. Wat betreft de pastorale begeleiding van predikanten en studenten moet er nog van alles op gang komen. De aanzetten zijn er, centraal en vanuit het predikantenconvent.

9. Jeugd

Het jeugdwerk is goed georganiseerd. Het komt uit met een prachtige folder. Daarin lezen we dat de eerste unitarische jeugdorganisatie gesticht is in 1900 onder de naam: Jeugdclub van de Associatie Ferenc Dávid. De structurele organisatie vond plaats na de Eerste Wereldoorlog. Tussen 1928 en 1947 werden 14 conferenties gehouden. Maar het werk van de jeugdorganisatie werd vernietigd door de Tweede Wereldoorlog en de periode daarna. Na de Revolutie van 1989 is met volle inzet geprobeerd een nieuwe impuls te geven aan het jeugdwerk van de unitarische kerk, de DFUYA-David Ferenc Unitarian Youth Association. Er zijn momenteel meer dan 1500 leden, verdeeld over 60 groepen.
Elk jaar is er een landelijke bijeenkomst met dans en muziek. Er zijn groepen die zich bezighouden met drama. Er zijn vakantiekampen voor kinderen en voor de oudere jeugd. Er worden liederen uitgegeven en een eigen Nieuwsbrief. Het geheel is ingebed in de Hongaarse cultuur, opgenomen in de Hongaarse jeugdbeweging, internationaal

o.a. deel van de jeugdafdeling van de IARF. Er zijn ook contacten met het SVJ in Nederland (Samenwerkingsverband Vrijzinnigen Jongeren in Nederland). Kortom, de jeugd heeft de toekomst! Deze ontwikkeling van het unitarische jeugdwerk is iets om heel erg trots op te zijn.
Bij de jeugdorganisatie blijkt vernieuwing wel degelijk mogelijk. De jeugddiensten die af en toe worden gehouden zijn vernieuwend maar vinden geen aansluiting bij de gewone kerkdiensten. Het godsdienstonderwijs vindt plaats op school en wordt in veel gevallen gegeven door de predikanten. Er is nog te weinig geld om godsdienstleraren/ leraressen apart op te leiden. Op school vindt ook de voorbereiding plaats voor de Confirmatie. Het gebeuren rond de jeugd ligt enigszins buiten het gemeenteleven. Het heeft een eigen organisatie en een eigen cultuur. De predikanten zijn enthousiast als ze over de jeugd vertellen.
Een van hen liet tijdens de kerkdienst het verhaal uitspelen van de Barmhartige Samaritaan in plaats van de preek. Een heeft een jeugdsoos gestart binnen de gemeente. Elke zondagavond kan de jeugd bij elkaar komen om b.v. tafeltennis te spelen.
Van onze partnergemeente Sf. Gheorghe, waar István Kovács predikant is, weet ik dat de 'Kindergarten' er fris uitziet. Hier wordt in een vrolijke ruimte naast de kerk, verteluur gegeven tijdens de kerkdienst, geleid door vrijwilligers. Vooralsnog hebben de kinderen geen eigen plek in de kerkdienst.

10. De toekomst

Wat betreft de toekomst waren de unitarische predikanten duidelijk: "We moeten veranderen. Als we niet veranderen en niet een manier vinden om ook buiten de kerk te werken, sociaal werk, dan hebben we een probleem". "Er zijn zeker een aantal Roemenen die uit traditie naar de orthodoxe kerk gaan maar die eigenlijk vrijzinnig zijn, misschien wel unitarisch. We moeten veel meer open zijn en van ons laten horen." "De liturgie geeft veel mogelijkheden tot verandering." "Hulp blijft welkom maar we hebben nu meer aan professionele inbreng bij de pastorale vorming van predikanten. Dit is een betere investering dan 100 dollar te geven." "De vrijheid voor het persoonlijk geloof geeft ook openheid naar de toekomst terwijl we toch christelijk willen blijven." "De mensen voelen zich veilig binnen de oude vormen maar je kunt wel de grenzen oprekken."
"Ik bereik ook nieuwe mensen van buiten de oude unitarische gemeenten", vertelt een van de predikanten. "De voorzitter van onze kerkenraad was vroeger communist en ging nooit naar de kerk. Nu wordt hij in de gemeente volledig geaccepteerd. Dat is toch een nieuw begin van samenleven."
In 1992 waren er 80.000 unitariërs in Transsylvanië. Dat is nu teruggelopen naar 66.500 in 2002. De emigratie naar Hongarije van jonge Hongaren gaat door. Economisch gaat het slecht en het is de vraag of het beter wordt.
Een andere predikant verzekerde: "Ook in de toekomst willen we liberale christenen blijven. Geen humanisten. Onze diensten blijven gebaseerd op de bijbel. Er zijn christelijke waarden waar we voor staan. Onze godsdienst zou invloed moeten hebben op de samenleving die overigens zeer snel verandert". Of: "In Transsylvanië liggen de wortels van het unitarisme. De wortels hebben nieuwe takken nodig en groene bladeren. We zullen met minder in aantal zijn maar we zullen overleven". "We hebben

als unitariërs naar de maatschappij toe een grote verantwoordelijkheid. Het sociale leven moet verbeteren. Zodat ook jonge Hongaren willen blijven. Daarvoor moet de mentaliteit veranderen. Hier ligt onze opdracht."
Weer een ander voegt toe: "De samenleving verandert snel maar de kerk is niet voorbereid op grote veranderingen. De predikanten weten niet hoe ze hierop moeten inspelen. De toekomst van de kerk hangt af van de kwaliteit van de predikanten. We moeten ook meer van ons laten horen. Dat zijn we niet gewend. De tijd is rijp om meer open te zijn naar de Roemenen. Naar de Hongaren toe hebben we weinig toekomst". "Ik geloof in een toekomst voor onze unitarische kerk. Maar we moeten de hele theologie herzien." Ten slotte wordt het laatste interview afgerond met de woorden:
"Een unitariër is optimistisch. De Unitarische Kerk van Transsylvanië heeft toekomst. Niet omdat wij dat willen maar omdat God het wil. Wij hebben vertrouwen in de toekomst, waarbij een partnership met de remonstranten welkom is".

Resultaten en aanbevelingen

1. Van verschillende kanten wordt het signaal afgegeven dat de hele theologie van de Unitarische Kerk van Transsylvanië moet worden doorgelicht. De hulp van de UU sluit niet goed aan. Zij hebben de christelijke wortels losgelaten. De Unitarische Kerk van Transsylvanië wil christelijk blijven.

   Aanbeveling

   De Remonstrantse Broederschap zou behulpzaam kunnen zijn. Uitwisseling op gebied van de bijbelse, de systematische en de praktische theologie zou zinvol en vruchtbaar kunnen zijn. Hiervoor een internationaal symposium organiseren behoort tot de mogelijkheden.

   Recente remonstrantse theologie zou in het Engels of Hongaars vertaald kunnen worden.

2. Gezien de eenwording van Europa, dienen ook de vrijzinnige kerken zich te bezinnen op hun verantwoordelijkheid. Waar ligt onze taak en wie zijn onze partners? Het zal nog enige jaren duren voordat Roemenië zich bij de EU kan aansluiten. Toch hoeven we als liberale christenen niet langer te wachten om een eigen gezicht te laten zien, door actieve deelname aan het publiek debat, ook internationaal. Waar het gaat om ethische kwesties, kunnen we onze krachten bundelen.

   Aanbeveling

   De Remonstrantse Broederschap zou samen met de Unitarische Kerk van Transsylvanië een platform kunnen vormen rond vragen als: hoe kun je als liberaal christen een bijdrage leveren aan een rechtvaardige samenleving?

3. Wat geestelijke vernieuwing betreft, tasten beide kerken enigszins dezelfde grenzen af. Hoe blijven we staan in de christelijke traditie en stellen we ons tegelijk open voor religieuze vernieuwing?

   Aanbeveling

   Gezamenlijk zoeken naar werkvormen voor spirituele verdieping. Uitwisselen van datgene wat echt dient tot gemeenteopbouw. Hoe kunnen we in de toekomst vorm geven aan ons geloof?

   Steun aan 'Centre for Mental Health' in Kolozsvár (zie bijlage).

4. Gezien de specifieke religieuze traditie van het Avondmaal bij de unitariërs van Transsylvanië en gelet op de oecumenische instelling bij de remonstranten bij de viering van hun Avondmaal, zou het van belang kunnen zijn tot uitwisseling te komen over beide liturgietradities.

5. De contacten die er tussen de remonstranten en de unitariërs van Transsylvanië zijn geweest in het verleden hebben tot verrijking van het geloof geleid. De kleine vrijzinnige kerken worden kleiner en hebben elkaar hard nodig.

   Aanbeveling

   Waarnemerschap van de Remonstrantse Broederschap, misschien met een voorbehoud als bij de Wereldraad van Kerken, bij de ICUU lijkt een zinvolle

optie voor de nabije toekomst.

6. Uitwisseling van studenten is voor beide kerken waardevol.
   Aanbeveling
   Financiële mogelijkheden en middelen zouden onderzocht moeten worden. Of als voorwaarde kennis van de Nederlandse taal moet worden gesteld, valt te bezien. Het Engels wordt ook in Roemenië snel de tweede taal.

7. Het aangaan van een partnership tussen remonstrantse gemeenten en unitarische gemeenten in Transsylvanië is voor beide kerken een verrijking, 'een venster op de wereld.'
   Aanbeveling
   De WEC (Werkgroep Europese Contacten) van Geloof en Samenleving van de Remonstrantse Broederschap kan in Nederland een voortrekkersfunctie vervullen om remonstrantse gemeenten hiertoe te inspireren.

8. Wat supervisie van predikanten en studenten betreft wordt in Amerika en ook in Nederland om professionele hulp gevraagd.

9. Uitwisselen van ideeën over de diaconale verantwoordelijkheid van de gemeente stimuleert het werk van de diaconale commissies en kan richting geven aan een 'Social program' voor de Unitarische Kerk van Transsylvanië.

10. Tussen het SVJ (Samenwerkingsverband Vrijzinnige Jongeren van Rem,VVH,NPB en Zwinglibond) en de DFUYC van de Unitarische Kerk van Transsylvanië is al een aantal jaren contact.
    Aanbeveling
    Aan deze contacten kan meer bekendheid worden gegeven. Hoe kunnen we elkaar beter leren kennen, ook in het jeugdwerk?

11. Driehoeks-partnership is niet ondenkbaar.
    Aanbeveling
    Contactmogelijkheden met de UU in de VS onderzoeken. Suggesties hiervoor liggen dichterbij dan we mogelijk veronderstellen.

Kortom, we hebben elkaar veel te geven. De internationalisering van de vrijzinnige christelijke traditie kan de Remonstrantse Broederschap uit een zeker isolement halen. De Broederschap is uniek, maar wel een Nederlandse aangelegenheid. Samenwerking vraagt om inzet, solidariteit en trouw. Dat geldt voor elke relatie die je aangaat; persoonlijk en als kerkgenootschap.
Inzet vraagt om keuzes en om het stellen van prioriteiten. Waar staan we werkelijk voor als vrijzinnig kerkgenootschap?
Solidariteit vraagt om betrokkenheid en een open blik. De ander willen zien, willen leren kennen. Dit relativeert eigen zelfgenoegzaamheid.
Trouw is niet loslaten waar je aan begonnen bent. Zo belijden wij van God, dat Hij niet loslaat het werk dat Zijn hand aan ons begon. Trouw zijn aan die Ene gaat vooraf aan, maar gaat ook samen met trouw willen zijn aan je naaste geloofsgenoten. Daar hoort de Unitarische Kerk van Transsylvanië ook bij.

Epiloog

Het studieverlof was een avontuur, zeker het gedeelte van de interviews. Tijdens de gesprekken met de predikanten voelde ik mij regelmatig een detective, een Sherlock Holmes. Ik was op zoek naar iets. Al kon ik niet precies omschrijven wat dit was. Iets van verwantschap, maar ik zocht ook eigenheid. Ik herinner mij kleine momenten van vreugde als ik iets had gevonden. Markante momenten waren: trouw willen blijven aan de christelijke traditie, maar ook ruimte voor de esoterie en inbreng van andere godsdiensten. Wat herkenning gaf was de grote maatschappelijke betrokkenheid. Het beeld van de Unitarische Kerk van Transsylvanië werd steeds duidelijker: kleurrijk, krachtig en traditioneel. Intiem en introvert maar zeer vriendelijk. Geheimzinnig en onverwoestbaar met haar kleine witte kerkjes. Daarop staat nog steeds in zwarte letters te lezen 'Egy az Isten', God is Eén. Een boodschap met toekomst.
In een verwilderde samenleving, waar de corruptie hoogtij viert en het recht van de sterkste geldt, zien de unitariërs een duidelijke taak en opdracht vanuit de bijbel. Verdraagzaamheid en gerechtigheid dragen zij in hun vaandel. Uit de manier waarop zij staan voor deze waarden spreekt een hartstochtelijk geloof, gelouterd door een geschiedenis van vervolging en onderdrukking.
Sterk en krachtig door het geloof in die Ene God. Een God van liefde en van barmhartigheid.

De gesprekken hebben een onuitwisbare indruk bij mij achter gelaten. Dank aan de predikanten, de docenten en de bisschop, die in groot vertrouwen zo veel hebben verteld over hun kerk, de sociale omstandigheden en over hun persoonlijk geloof. Deze inzet heeft het onderzoek met de resultaten voor mij tot een bijzonder document gemaakt. Ik ben dankbaar dat ik de opdracht, aan mijzelf gesteld, op deze wijze kon uitvoeren.

LITERATUUR

E.H.Cossee	*Aspecten van het Unitarisme,* Zwinglibond, Assen 1998
E.H.Cossee/H.D.Tjalsma	*Remonstranten en het Unitarisme,* Vlugschrift van de Rem. Broederschap nr. 17, Utrecht 2000
G.H.Chryssides	*The Elements of Unitarism,* Element Books Limited, Shaftesbury 1998
G.H.Chryssides	*Unitarian Perspectives,* London 1999
W.B.Drees e.a.	*Een beetje geloven,* Balans 1999
John Erdö	*Transylvanian Unitarian Church,* Centre for Free Religion, California 1990
Imre Gellérd	*A history of Transylvanian Unitarism through four centuries of sermons,* Centre for Free Religion, California 1999
Judit Gellérd	*UU Sermons on Transylvania,* Centre for Free Religion, California 1993
S.van de Graaf-Leentfaar	*Gemeentecontacten tussen gemeenten in Nederland en Roemenië,* Uitg. SRBN 1997
Phillip Hewett	*The Unitarian way,* Toronto 1985
Charles A.Howe	*For Faith and Freedom,* Beacon Press, Boston 1986,2.
Reisgids Lonely Planet	*Romania/Moldova,* London 1998
David Steers	*European Perspectives on Communion,* Ulster 2001
Conrad Whright	*Channing, Emerson, Parker, Three Prophets of religious Liberalism,* Beacon Press, Boston 1986,2

BIJLAGE

DE VRAGEN VAN HET INTERVIEW

1. BIBLICAL AND SYSTEMATIC THEOLOGY
- What is the place of the Old Testament in your theology?
  Is there any room for the narrative theology from the O.T. and N.T.?
- Is there any influence of Judaism? Buber, Flusser, Heschel or Lapide?
- Which stream of philosophy is of influence on the recent theology of the Unitarian Church of Transylvania?
- Can you say anything about the meaning of Jesus seen from his Jewish background?
- The Holy Spirit is related to the Spirit from Genesis 1, or to Pentecost?

2. QUESTIONS ABOUT THE LORD'S SUPPER

Imre Gellérd: "Preparation and meaning of the Lord's Supper for Transylvanian Unitarians today."(*UU Sermons on Transylvania,* p.170 vv)
- How does the Congregation prepare for to the Lord's Supper?
  What is the effect afterwards on the spiritual life of the members of the Congregation?
- Which text of the Bible is used at the beginning of the Celebration?
  1 Cor.11, Mc. 14, Mt. 26, or Luk. 22?
- How does the Congregation consider the minister during the Lord's Supper?
  And how does the minister feel about him/herself celebrating the Lord's Supper?
- In the small book:"*European Perspectives on Communion*", 2001 Elek Rezi writes on p.41:
  "People who are insane, intoxicated or who are still minors are not allowed to receive Communion because they cannot distinguish it from an everyday meal."
  In which way can this attitude be connected with an open mind of tolerance and freedom?
  (*UU Sermons on Transylvania,* p.152)
- Are guests from other churches welcome at the celebration of the Lord's Supper?

3. SPIRITUAL RENEWAL
- Do you have any spiritual renewal?
  If yes, is this an influence from outside the church or inside?
- Is there any contact with, as we call it: new religious movements (NRM)?
  Interest in paranormal phenomena, theosophy, or spiritualism?
  Or empirical investigation or evidence for life and death? Gnosis, I Ching, Zen Buddism, Bhagavad Gita, Tibetan traditions, Sufism.... Or let us say New Age?
  Or is all this paganism for you?
- Are there people in the congregation who belong to the Rosicrucian movement or the Church of Swedenborg?
- I have read in the "*Sermons on Transylvania*" that your spirituality is considered to be close to earth. Do you agree with this statement?
- Concerning spiritual renewal, what is the position of the Theological faculty?
- Is there anything to say about sources of inspiration for the ministers?

4 LIFE Of THE CONGREGATION
- What has changed in the life of the Congregation after 1989?
- How is daily life compared with about ten years ago?
  What are the difficulties and what the challenges?
- Is there any education for the volunteers in the Congregation?
- Has the position of the minister in the Congregation changed in the course of time?
  What are the expectations of the Community?
- What does faith mean for daily life?
- Is there any difference between Unitarian congregations in the town and in the village?
- How does it feel to be a minority?

5. ORGANISATION OF THE UNITARIAN CHURCH OF TRANSYLVANIA
- Can you tell something about the organisation of the church?
- How is the communication organized between the congregations?
- Is there any renewal of congregational life and organisation?
  If so, can you tell anything about this development with other Christian churches in Romania?
- Do you feel the Unitarian Church of Transylvania is an open or more closed type of church?

6. ECUMENISM
- Have things changed since the partnership with UU congregations in de United States has become more intensive?
- How are the conections with other Christian Churches in Romania?
- Do you feel the Unitarian Church of Transylvania is an open or more closed type of church?

7. THE REMONSTRANT CHURCH
Statement of principle of the Remonstrant Church:

"The Remonstrant Brotherhood is a community of faith
which, rooted in the gospel of Jesus Christ and true to
its principles of freedom and tolerance,
seeks to worship and serve God."

- Please, be so kind to give your reaction to this statement.

7.B TOLERANCE
- What should one's attitude be when the principles of reason and tolerance conflict? Freedom – reason – tolerance.
- Is this item also actual for your situation in Transylvania?
- Are there any questions about the limits of tolerance?
  Also concerning new forms of spirituality?

8. THEOLOGICAL FACULTY
1. How many students do you have? male/female
2. Are there enough students, enough ministers – considering the number of congregations in Transylvania?
3. Is there any influence on theology from the Unitarians andUniversalists from the United States? If yes, in which way?
4. Is there any interest inside the Theological Faculty in the feministic theology?
5. Can you tell something about the faculty, the study and examinations?
6. Do you have any exchange with students abroad?

8.B. PASTORAL SUPERVISION
In Holland we have supervision – in the sense of:
Learning to look at yourself, and to reflect on yourself, on the way you are functioning in your ministry.
Looking at yourself means:at your thinking (theological concepts), at your feeling (psychological patterns) and at your acting (pastoral behaviour, organizing skills etc.)

How does it work 'looking at yourself '?- In a group, each one bringing material from the work field (a sermon, verbatim or casus), receiving feedback from the group members on your functioning – or in a individual setting, receiving feedback on your functioning by the supervisor.
The supervisor guides this experiential process of learning in a professional systematic way.

- If there is any knowledge about this issue:
  How is supervision organized and integrated in the study?
  Do the ministers have the possibility to get supervision?
  How is supervision given?

And how is the pastoral supervisor educated himself?
- Is there an extra study opportunity in the Unitarian Church of Transylvania for ministers who are already working in the congregation?
- Is there perhaps any information about this issue from the UU in the United States?
- Is there any cooperation with other faculties?

9. YOUTH
I got the impression that the youth of the Unitarian Church is very well organized. Still I have some questions:

- Is religious education done by the minister?
  Or is there a special organisation?
  What kind of material do you use for this religious education?
- Can you tell anything about the organisation of the Unitarian Youth?
- Is there any international exchange with other churches?
- Is there any inter-faith connection, ecumenical, for the youth-work?
- How do you work with the elder youth groups, are they still visiting the Sunday services? What can you offer them?

10. THE FUTURE
- Can you say anything about the future of the Unitarian Church of Transylvania?
- Do you think there are any possibilities to look for contact with the Remonstrant in Holland?
  What would it bring you?
  What are your desiderata about such a contact?
- Can you say anything about the partnership with the UU in the United States?
- Is there any future for ecumenical exchange in Romania?
  Or will the Unitarian Church stand on itself as it did for centuries?
- Is there any approach to the World Council of Churches?

BIJLAGE

Informatie over 'Centre for Mental Health' in Cluj

Unitas Association for Family is a non-profit organization set-up in Cluj-Napoca, Romania on June 2001.

Mission statement: to help and improve family unity by helping family members living in a body-mind-spirit harmony with themselves and each other.

General purposes

- To help and improve family unity.
- To help improving in life leadership
- To organize communication and conflict-management training.
- To encourage spreading mental health programs.
- To promote the conception of a healthier lifestyle.
- To promote the organization and development of self-support groups.
- To stimulate the personal development of women and man for a better participation in the democratization process of the society.
- To establish internal and international relationships with similar organizations and higher education institutes.

Main activities

- Communication and conflict management training.
- Support groups & self-education groups.
- Hospice service
- Lectures & conferences.
- Training & refresher courses.
* Camps & workshops.
- Publications.

Inhoud

Woord vooraf 5

Inleiding 7

Het unitarisme, een verkenning 9

De Unitarische Kerk van Transsylvanië, geschiedenis in vogelvlucht 11

Ontwikkeling van het unitarisme elders in Europa en in de VS 17

Transsylvanie in 2002, een impressie 23

Interview 25

Resultaten en aanbevelingen 47

Epiloog 49

Literatuur 50

Bijlagen 51